Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 84 (15058) ◆ 1993 чылдың май 7, пятница ◆

Солунга ат салган шагы 20.00 Садар өртээ 4 рубль.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга Кызыл хоорайның садыг ажылдакчыларының хуралы болган. Аңаа кол айтырыг — корум-чурум болгаш садыг дүрүмүнүң сагылгазы.

Күрүнениң садыг инспекциязының ажылдакчызы В. Е. Михайличенко бодунуң илеткелинге Кызыл хоорайда чамдык хуу болгаш күрүне садыгларында саарылга дүрүмүнүң хажыдыышкыннарының барын демдеглээн. 29 дугаарлыг хуу садыгның ээзи Тая Кара-оол сөс алгаш, күрүнениң садыг инспекциязының ажылдакчылары чүгле хыналда кылырып-дан өске, кандыг-даа дузазүмени хуу садыг ээлеринге көргүспейн турарын хомудап чугаалаан.

Оон соонда өске-даа ажылдакчылар амгы нарын үеде садыг ажылында будулгаазынныг чүүлдерниң хөй апарганын чугаалап турганнар.

Түңнелинде Тыва Республиканың Чазааның контроль эргелелиниң даргазы Ш. Д. Куулар эрги экономиктиг система буурап дүшкен, а чаазы амдаа бут кырында туруп шыдавайн турарын демдеглээш, бот-боттарын деткижип, демниг ажылдаарынче садыг ажылдакчыларын кыйгырган.

Борис ОНДАР.

ӨРТТҮ ШАЛЫПКЫН ӨЖҮРГЕН

Хай-чагырга чок, кандыг-даа хыналдада, хайгааралда чок бичии кижилерниң салыпкан өртү Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыракан фермазын хөме ап келген.

Чүү-даа көзүлбес караңгы ыш аразынга ак-сеткилдиг, эрес-кежээ кижилер бызаа, сиген кажаазын дүй туруп-каннар. Өрт өскээн-даа болза, күштүг холдардан, ыш, чалбыыш оожургаан соонда, өрт өжүрүкчүлери бот-боттары таныжар аргалыг болганнар. Зоотехник Василий Канчыр-оол, мал эмчизи Валерий Манзырыкчы, нефтебааза эргелекчизи Петр Биче-оол болгаш суурда одалга системазының бөлүк ажылчыннары, Эрес-оол Ширин-оолга баштатканнар эрестиг ажылдааннар. Калчаа өрттең совхозка улуг каража-кохарал чок болган. Совхоз директору М. С. Доңгак эрес-кашпагай өрт өжүргени дээш он ийи кижини дужаал ёзугаар шаңнап-мактаан.

Кадыргы КЫРГЫС.
Улуг-Хем район.

АЛДАРЛЫГ АРТИСТИҢ КЕЖЭЭЗИ

Бөгүн В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ук театрның өзек артистериниң бирээзи — республиканың алдарлыг артизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады Далар Норбуевна Барынмааның «Салым-чолум — театрда» деп бенефис-кежээзи болур.

Кежээге артист үжен чыгам чылдарда ойнап келген шиилеринден көргүзүглерни, ырлы, уран номчулгаларны, монологтарны күүседир. Ол ышкаш театр уран чүүлүнге хамаарылгалыг коллективтерниң, көрүкчүлерниң артистиң төрүттүргенинден бээр чартык чүс чыл болганынга хамаарыштыр байыр чедирииишкиннери солун болур чугаажок.

Үжен чыл бурунгаар Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунга (амгы Санкт-Петербургтуң Театр академиязы) өөренип киргеш, чоннуң ынак артизи апарган артистиң бодунуң ажыл, амыдыралынга хамаарыштыр интервьюзун солуннуң чоокку номерлеринден номчуур силер. Амдызында театрга болур бенефис-кежээже четтигеринерни сүмелеп-каас. Кежээ 17 шакта эгелээр. Кежээге кирген орулганы артист Санкт-Петербургта Театр академиязының тыва студиязының сургуулдарынга дуза кылдыр чорудар.

(Бистиң корр.).

ДАГЖЫЛАРНЫ ПРЕЗИДЕНТ ЧАЛААР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак черниң казар байлааң үлеттүрге тып ажыглаар талазы-биле дипломнуг специалистерни — техниктерни, инженерлерни 1993 чылдың майның ийиги он хонуунда чыып чалаар деп турар. Кандыг-бир чылдагааннар уржуунда бодунуң тускай эртемиин аайы-биле эвес черлерде — республиканың улус ажыл-агыйының өске адырларынга барып ажылдаар ужурга таварышкан даг техниктерин болгаш инженерлерни Президент бо удаада чыып чалаар деп турарын немей тайылбырлаары чугула.

Тываның даг байлааң болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелеринде специалистер чедишпес болуп турарын барымдаалааш, база бо чылын болгаш чоокку чылдарда даг байлааң болбаазырадыр чаа бүдүрүлгелерни немей тудуп ажыглалга киирери-биле холбаштыр бодунуң профессиязын ёзугаар ажылдавайн турар специалистерни чыыры, оларның-биле чугааны кылыры эргежок чугула болуп турар. Ынчаарга минералчиг эт баазазын идепкейлиг сайзырадыры — Тыва Республикага экономиктиг реформаларны улам-на калбартып хапыладыр программаның тудуш кезээ. Ол программаны күүседиринге хамыктың мурнунда специалистер эргежок чугула.

Даг ажылының специалистери (бодунуң ол тускай эртеминиң аайы-биле амгы үеде ажылдавайн турарлар) районнар болгаш Кызыл хоорай чагырга черлеринге бүрүткелир ужурлуг (бир эвес бодунуң тускай эртемиинң аайы-биле ажылдаарын күзээр болза). Районнардан Кызыл хоорайга келириниң болгаш аңаа чурттаарының шүүделин республиканың Чазаа төлээр.

Даг ажылының ол специалистери-биле чөвүлел хуралдың болур хүнүнүң дугайында немей дыңнадыр.

(Бистиң корр.).

ГЕРМАНИЯГА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның Тыва Республикада төлээзи Эрес-оол Ооржак чоокта чаа ук ассоциацияның күүсекчи дирекциязының ажылдакчылары-биле Германияже ажыл-херек аайы-биле чорааш келген. Олар аңаа чорааш, ук черниң ажыл-херекчи, сайгарлыкчы кижилери-биле ужуражып, кады ажылдаарының чамдык айтырыгларын чугаалашкан.

Германияның Франкфурт хоорайында «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның информас-аналистиг төвүн тургускан. Оон дузазы-биле Сибирьниң 100 ажыг тывыңгыр, сайгарлыкчы кижилери даштыкының ажыл-херекчи кижилери-биле харылзажып, ужуражыр аргалыг болуп турар.

— Бо ырак чурттуң амыдыралы-биле таныжары кончуг солун болгаш чугула чүүл. Аңаа чоруп турар үевисте Франкфурттуң болгаш Боннуң кончуг чараш пейзажтарын сонуургадывыс. Кайда-даа бүгү чүве туружунда болгаш агыг-силин кедергей. Ылангыя Бонн хоорайның бүдүрүлгелеринге чоруп тургаш, ында кижилерниң ажылдап турарын дыка-ла сонуургадым. Чазыг чок, шалыпкын ажылдап турары магаданчыг.

Даштыкы-биле бистиң бүдүрүлгелеривистиң аразында дыка улуг ылгалдыын көрдүм. Ынчалза-даа оларның сорулгазы чаңгыс деп чүүлдү эскердим.

Сибирь девискээринде республикаларның талазындан алыр болза, бир эки чүүл чедип алдынган. «Сибсельмаш» каттыжыышкынының чиңгине директору В. Кулешов-биле тускай керээ чардынган, ылаңгыя дүктү болбаазырадырының дугайында дугуржулга кылдынган. Бо дээрге «Сибирь дугуржулгазында» база бир кол чугула айтырыгларның шиитпирлеттингени ол болур. Моон түңнелинде бистиң республиканың ажыл-агыйлары боттарының продукциязын эки сайгарып ап болурунуң аргалары тургустунар. Ынчангаш ажыл-херекчи харылзаалар моон-даа улам сайзыраар апаар-дыр — деп, Эрес-оол Хайыңгырбаевич бистиң корреспондентивиске чугаалаан.

ӨРТЭЭН ТӨЛЕП ШЫДАВАС-ТЫР

Тудугжу кижи болганымда, көдээ тудуг дугайында бижип орарым бо. Тээли суурда ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаан колоннаның Александр Сандыкка удурткан тудугжу бригаданың ажыл-ижин номчукчуларга сонуургадыр бодадым. Тудугжулар бо чылдың эрткен үш айларында багай эвес ажылдаан. Тээли суурда ийи аал иштиг чурттаар чуртталга бажыңының тавааң каскаш, ханазын доозарының кырында келген. Бо хүннерде Бай-Тал суурда удавас ажыглалга кирер көдээ Совет бажыңының тудуунда база ажылдап турар.

Шеверлекчилер соңга, хаалгазын болгаш шалазын будуп кирипкен. Шеверлел ажылдары чоокку хүннерде доостур.

Ынчалза-даа өртектерни сула салган соонда тудугну тудуп-даа кааравыска, ону туттуруп алган организациялар ооң өртээн төлеп чадажып туруп бээр-дир. Ынчангаш ийи-үш ай иштинде акша-шалың албайн баар-дыр бис.

Делгер КАҢ-ООЛ.
Тудугжу.

БӨГҮН — РАДИО ХҮНҮ

Тывада радио станциязының тоң белдирии сөс чедирикчизи деп чугаалап болур. Тыва радионуң белеткеп каан дамчыдылгаларын ажыдарга-ла, талыгыр ыраак суурларже ужуккаан дег дораан-на чеде бээр. Техниктиг депшилгениң ачызы ындыг кончуг күштүг-дүр. Кызылда Тыва Республиканың телерадиокомпаниязының бажыңында нарын тургузуглуг, күчүлүг, дериглелерин быжыглап тургускан. Инженер-техниктиг ажылдакчыларлыг.

Үн бижиир аппараттарны ажылдакчыларынга үлеп берип каан. Олар ырак черлерден дамчыдылгалар белеткээрде үн бижидер аппарат-дериглелиг тускай машинаны база ажыглаарлар. Чогаадыкчы бөлүктерниң кылып, белеткеп каан репортажтарын кайы оранчокта Мөңгүн-Тайганың сыннарынга барып чаңгыланы бээр, Мөген-Бүрениң сарлыкчылары, Тожунуң Өдүгенде аңчылары сонуургап дыңнаар.

—Бистиниң рынок харылзааларынче шилчилгениң, чонга ачы-буян чедирилгезиниң айтырыглары кичээнгейниң төвүнде. Культура амыдыралының дугайында дамчыдылгаларны чон радио дамчыштыр дыңнап турар. Тестүттүнген хүннерге тураскааткан дыңнакчыларның чагыгларын ёзугаар концерттер база эвээш эвес — деп, телерадиокомпанияның удуртукчуларының бирээзи Василий Борахеевич Моңгуш чугаалады.

Тываның көдээде ажыл-ишчилеринге белеткээн дамчыдылгаларны база-ла дыңнап турар болгай бис. Хойжуларга дамчыдылганы ырак черлерде малчыннар улуг кичээнгей-биле дыңнаарлар. Ында малчыннарга сүмелер, арга-дуржулга солчулгазы, арат ажыл-агыйларының дугайында дамчыдылгалар база кирип турар. Тыва радионуң ажылдакчылары Калдар Моңгуштуң, Светлана Данзын-оолдуң, Александра Моңгуштуң, Лидия Ондарның, Арапчор Оксурнуң болгаш оон өске-даа бедик мергежилдиг журналистерниң солун болгаш утка-шынарлыг дамчыдылгаларын, репортажтарын, интервьюларын дыңнап турар болгай бис.

Бо чылдың эрткен айларында Арапчор Оксурнуң белеткээни Самдар-Кожайның ажыл-агыйы хөгжүдүп, мал-маганны өстүрер талазы-биле арга-дуржулгазының дугайында чугаалыг-репортажтары кол черни ээлээн. Дыңнакчылар ол дамчыдылгаларны сонуургаан. Журналист Светлана Данзын-оол чогаадыкчы ажылдап келген. Оон «Чинчи-Шуруузу» школачыларның, аныяктарның чүректериниң маттыгыпдаар деп үжелеп болур. Чечен чогаал, уран чүүл хөгжүлдезиниң, оон ажылдакчыларының арга-мергежилдериниң, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Калдар Кашпык-оолович Моңгуштуң эң-не солун чырыдып келгенин радионуң удуртулгазы-даа, радио дыңнакчылары-даа онзалап демдеглеп турар.

Радио хүнүнде оон ажыл-ишчилериниң дугайын кысказы-биле бижиирге мындыг-дыр.

Пленкага бижиткен үннерни арыглап, бижидерн база нарын болгаш берге-ле ажыл. Ол эскертиимес бедик мергежилдиң ишчилеринге бүгү дыңнакчыларның мурнундан изиг байырны бо хүнде чедирери күзенчиг.

ЧУРУКТАРДА: Үн бижидер аппарат ажылдакчызы Сара Моңгушевна Какай-оол-биле электромеханик Каң-Чүрек Моңгуш; радиожурналист Калдар Моңгуш.

Охемчик ОНДАР.

Часкы хүн чылды чемгерер

ШАННАРДА ҮРЕЗИННЕР БАР

Часкы тарылгага, чаштырылгага көрдүнген машина-техниказын, агрегаттарны ажыл-агыйлар удавас хову-шөлдерже үндүрүп, тараажы механизаторлар чымыштыг ишке чай чок туруптарлар. Күскү дүжүттүң кандыг болуру часкы хову ажылдарын оларның кайы хире шынарлыг, хынамчалыг, харысалгалыг чорутканындан кончуг хамааржыр деп чүве билдингир. Бедик дүжүттү күзүн барып алыр дээр болза, аңаа ындыг болур негелделер тараажы-даа кижиден, агрономдан-даа чаңгыс аай улуг. Оон-биле кады чазын чажар тараа культураларының үрезининден, оон шынарындан дүжүт база дыка хамааржыр, ону ажыл-агый удуртукчулары, агрономнар кымдан артык билир. Ынчангаш олар ону бо часкы тарылгага чедир бодап-ла келгеннер боор. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң кол агроному Александр Кашпык-оолович Ховалыг-биле чугаавыстың часкы хову ажылдарының бүдүүзүнде ажыл-агыйларның тараа культураларының үрезини-биле бөгүнде хандыртынып алганының дугайында айтырыгже углаганы-даа ынчангаш таварылга эвес.

«Чажар үрезиннеривис четчир бе?» деп айтырыгны чоокка чедир салып келдивис. Аңаа бөгүнде харыы мындыг:

— Тараа культураларының үрезинин кереэ ёзугаар реалбаазадан сөөртүп алырын ажыл-агыйлар элээн организастыг чорудуп турар. Тарылгага чедир хонук-хуусаа чүү боор, кызырлып, ам шуут келгени бо. Ынчангаш үрезин-биле кайы хире хандыртынып алганын ажыл-агыйлар тус-тузунда кынаттынып, ол талазы-биле ниити байдалын шүглүнүп көрүп, харысалгалыг ажылче кирериниң сөөлгү санаашкыннарын, белеткелдерин чорудуп турарлар. Ажыл-агыйларның реалбаазадан үрезин сөөртүп алганы бо хүннерде ниитизи-биле 76 хуу боор турар. Кереэ ёзугаар сөөртүп алыры 10 муң ажыг тонна кылдыр көрдүнген чүве. Оон 7800-ну ажыл-агыйлар сөөртүп алган мындыг. Ажыл-агыйларга хамаарыштыр чугаалаар болза, оларның аразында чүгүла бо ажылды 80—90 хуу чедиргеннери база бар. Ниитизи-биле оларның бо чылын кызыл турары хөлчок-тур, ону эскерип тур бис. Амыдырал чайгаар негеп келгени ол деп чүве илдек. Чижээ, Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг», Барыын-Хемчиктен «Хемчик», «Аянгаты», «Алдын-Булак», Сүт-Хөлден Карл Маркс аттыг, Чаа-Хөл Каа-Хем районнарының «Ак-Туруг», «Бурунгаар» «Улуг Октябрь» дээн чижектиг ажыл-агыйлар, Чөөн-Хемчик районнуң «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агыйы ол талазы-биле шалыпкын ажылдап турарын демдеглеп каары мен бодаарымга, артык эвес. Эрзин, Тес-Хем районнарның ажыл-агыйлары үрезин сөөртүп алырын арай-ла саададып турлар. Эрзин районнуң ажыл-агыйлары тараа культураларын сөөртүп ап турарынга хамаарыштыр чугаалаар болза ол — 50 хуу боор турар-дыр, Тес-Хемниң — 60 хуу.

Тараа культураларының үрезини четчир. Чиңге-тараа, кызыл-тас, кукуруза, чочагай тараа үрезиннери бар. Арбай база четчир. Сула үрезинин чедир кээп турар. Үрезин-биле ажырбас боор бис.

— «Чажар үрезиннеривис четчир бе?» деп өөте чазын тургустунуп кээп турган айтырыгга бөгүнде харыы силерниң тайылбырыңардан иле апарды, ынчаарга, бисте бар ол үрезиннерниң шынары кандыг боор турарыл?

— Ол база, шынап-ла, чугула айтырыг. Республиканың колхоз-совхозтарының шаңнарында бөгүнде 17200 хире тонна үрезин бар, ооң 63 хуузу чажарының шынарынга дүгжүп турар, ол көргүзүгнү эрткен чылга деңней көөр болза, черле багай эвес деп санаттынып турар. Ажыл-агыйлар тус-тузунда ол талазы-биле база ажылдап турар. Чижээ, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем, Кызыл болгаш чамдык өске-даа районнарның ажыл-агыйлары шынар айтырыын чугулалап турар. Шупту чүве чедимчелиг, дески, чаңгыс аай болур деп чугаалаары нарын болбайн аан, шупту чогумчалыг деп шыдавас бис. Шынар негелдеге дүүшпес байдалдарывыс база бар.

— Ындыг байдалды тайылбырлаарының чылдагааннары, чугаажок, дөмей-ле бар, ынчангаш шуптузун манаа адавазывысса-даа, ниитизи-биле черле чүнү айтып каарын бодап тур силер?

— Айтырыг совхозтарның материал-техниктиг баазазының кошкаангаа кээп үзер. Үрезин арыглаар машина-техниканың чедишпези база салдарлыг боор турар. Оон-биле кады органчзас чок чорууруус үе-шаанда кынамчалыг белеткенириин кичээнгейлей кошкадыптар байдалывыс база бар. Ол талазы-биле чедир кылыр ужурлуг ажылдарын ажыл-агыйлар дериг-херекселдерин тыптынып тургаш, ийи-даа ээлчеглеп тургаш болза, чедир кылыр апаар.

Аңаа немей мындыг байдалды чугаалап каайн: 1-ги болгаш 2-ги класстың үрезиннериниң бо чылын эрткен чылга бодаарга төй боор турары эки.

— Ынчап келирге часкы хову ажылдарының шынары ажыл-агыйларның колдуунда боттарындан хамааржыр-ла апаар-дыр.

— Харысалгазын олар чугаажок билип турарлар. Үрезин өртээниң талыгыр улгатканын шупту билир бис. Ажыл-агыйлар тараа культураларының үрезинин садып алыры-биле эвээш эвес түңнүг чээлилерин алгылаан. Ону база бодаар апаар. Ынчангаш тус черниң агаар-бойдузунуң онзагай талаларын барымдаалап тургаш, агрономнар ажылдаар ужурлуг.

— Аъш-чемге ажыглаар тарааны 1993 чылда көвүдедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалы солуннарга эрткен неделяда парлаттынган болгай. Аңаа хамаарыштыр бистиң номчукчуларывыска каксы-даа бол, чүнү чугаалап болур силер, Александр Кашпык-оолович?

— Чазактың доктаалында чонну тараа-биле хандырарының дугайында чугула айтырыглар кирген. Көдээге өреге бүрүзү хууда ажыглаарга эргежок чугула тараа-биле бо чылын хандыртынган турары ол талазы-биле Көдээ ажыл-агый министерствозунга хүлээндирген негелделер бар. Бистиң ада-өгбелеривис тараа-быдаазын тарып ап чораан болгай, күзел-ле бар болза, ам чоонгаш деп. Мен бөгүн мында тараа культураларының үрезиннеринге хамаарыштыр чугаалап турар болганымда, үрезиннер садып алыр күзелдиг хууда кижилерге дараазында байдалды дыңнадып каар бодалдыг мен. Чүл дээрге үрезин дээр кижилер болза, тус черге ыяк дугурушкаш, ийи-чаңгыстап турбайн, мөөнү-биле черле сүмележир, аңаа-ла ала-чайгаарлаашкын болбас сорулга-биле дээрим ол. Ниити байдалды чугаалаарга мындыг.

— Тайылбыр кылып бергениңер дээш четтирдивис, Александр Кашпык-оолович.

«Шынның» корреспондентизи Вера **КУУЛАР** чугаалашкан.

1993 чылдың апрель 25-те болган референдумнуң түңнелдериниң дугайында Бүгү-россия референдумунуң төп комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Бүгү-россия референдумунуң Төп комиссиязы референдумнуң түңнелдерин май 5-те бодунуң хуралынга үндүрген болгаш округ комиссияларының протоколдарынга үндезилеп дараазында чүүлдерни тодаргайлаан:

референдумга киржир эргелиг бүгү хамаатыларның ниити саны — 107.310.374.

бадылаашкын кылыр бюллетеньнерни алган хамаатыларның саны — 69.222.858.

«Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинге бүзүрээр силер бе?» деп **бирги айтырыг талазы-биле референдумнуң түңнелдери:**

1. бадылаашкынга киришкен хамаатыларның саны — 68.869.917.

референдумга киржир эргелиг хамаатыларның санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 64,2.

2. «Ийе» деп харылаан хамаатылар саны — 40.405.811;

бадылаашкынга киришкен хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 58,7.

3. «Чок» деп харылаан хамаатылар саны — 26.995.268.

бадылаашкынга киришкен хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 39,2.

4. күш чок деп санаттынган бюллетеньнер саны — 1.468.868.

«Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдан бээр чорудуп турар социал политиказын чөптүг деп санап турар силер бе?» деп **ийиги айтырыг талазы-биле референдумнуң түңнелдери:**

1. бадылаашкынга киришкен хамаатылар саны — 68.759.866.

референдумга киришкен хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 64,1.

2. «Ийе» деп харылаан хамаатылар саны — 36.476.202.

бадылаашкынга киришкен хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 53,0.

3. «Чок» деп харылаан хамаатылар саны — 30.640.781.

бадылаашкынга киришкен хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 44,6.

4. күш чок деп санаттынган бюллетеньнер саны — 1.642.883.

«Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларын хуусаа бетинде эрттирери эргежок чугула деп санаар силер бе?» **деп үшкү айтырыг талазы-биле референдумнуң түңнелдери:**

1. бадылаашкынга киришкен хамаатылар саны — 68.762.529.

референдумга киржир эргелиг хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 64,1.

2. «Ийе» деп харылаан хамаатылар саны — 34.027.310.

референдумга киришкен хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 31,7.

3. «Чок» деп харылаан хамаатылар саны — 32.418.972.

референдумга киржир эргелиг хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 30,2.

4. күш чок деп санаттынган бюллетеньнер саны — 2.316.247.

«Россия Федерациязының улус депутаттарының соңгулдаларын хуусаа бетинде эрттирери эргежок чугула деп санаар силер бе?» деп **дөрткү айтырыг талазы-биле референдумнуң түңнелдери:**

1. бадылаашкынга киришкен хамаатылар саны — 68.832.060.

референдумга киржир эргелиг хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 64,1.

2. «Ийе» деп харылаан хамаатылар саны — 46.232.197.

референдумга киржир эргелиг хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 43,1.

3. «Чок» деп харылаан хамаатылар саны — 20.712.605.

референдумга киржир эргелиг хамаатылар санынга хамаарыштыр ооң хуузу — 19,3.

4. күш чок деп санаттынган бюллетеньнер саны — 1.887.258.

Айыткан сан-медээлерге үндезилээш база «РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 35 чүүлүнге дүүштүр Төп комиссияның тодаргайлааны болза:

1. Бүгү-россия референдуму 1993 чылдың апрель 25-те болуп эрткен.

2. Бирги болгаш ийиги айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынган, чүге дизе референдумга киришкен хамаатыларның ортаа кезиниң хөй нуруузу ол шиитпирлер дээш бадылаан.

3. Үшкү болгаш дөрткү айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынмаан, чүге дизе референдумга киржир эргелиг хамаатыларның ортаа кезиниң эвээш нуруузу ол шиитпирлер дээш бадылаан.

Бүгү-россия референдумунуң Төп комиссиязы.

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

БИРГИ БӨЛҮК.
1 ЭГЕ. Ниити чүүлдер. Кижиниң эргелери болгаш хосталгалары
2 ЭГЕ. Россия Федерациязының хамаатылары.
3 ЭГЕ. Россия Федерациязы.
4 ЭГЕ. Россия Федерациязының Президентизи.
5 ЭГЕ. Федералдыг хурал.
6 ЭГЕ. Россия Федерациязының Чазаа.
7 ЭГЕ. Шииткел эргези.
8 ЭГЕ. Тус черниң бот-башкарылгазы.
9 ЭГЕ. Конституцияга эдилгелер болгаш Конституцияны эде көөрү.

ИЙИГИ БӨЛҮК.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында суверенниг республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында керээ, Россия Федерациязының Күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының крайларының, областарының, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында керээ, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында керээ.

ҮШКҮ БӨЛҮК
ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНИҢ ЧҮҮЛДЕРИ.

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

Россия Федерациязының бодунуң черинге ниити салым-чол-биле каттыштыртынган хөй националдыг чону,

Ада-чуртунга ынакшылды, чазагай болгаш чөптүг чорукка чырыткылыг бүзүрелди аңаа дамчыдып берген бурунгуларының тураскаалын сагывышаан,

кижиниң хосталгазын, эргелерин болгаш төлептиг амыдыралды, хамааты тайбыңны болгаш чөпшээрежилгени бадыткавышаан,

төөгү талазы-биле тургустунган күрүне чаңгыс эвин камгалап, хевээр арттырбышаан,

Россияны катап тургузуп, ооң демократтыг күрүне тургузуун чайгылыш чок болдурбушаан,

амгы болгаш келир үениң салгалдарының мурнунга бодунуң Төрээн чурту дээш харысалганы барымдаалап,

делегей ниитилежилгезиниң кезээ болуп турар деп бодун медереп билбишаан,

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп ап тур.

БИРГИ БӨЛҮК

1 эге. Ниити чүүлдер. Кижиниң эргелери болгаш хосталгалары

1 чүүл.

Россия Федерациязы —Россия болза демократтыг эрге-хоойлулуг хамааты федеративтиг күрүне, ооң дээди үнелиг чүүлдери кижи, ооң аталдары, канчап-даа казыттынмас эргелери болгаш хосталгалары болуп турар.

Россия Федерациязында күрүне эрге-чагыргазының кара чаңгыс үндезини ооң хөй националдыг чону болур.

2 чүүл.

Россия дээрге федеративтиг күрүне — Конституцияның болгаш ооң чарылбас кезээ болур Федерация керээзиниң үндезининге федерацияның субъектилерин каттыштырган Россия Федерациязы-дыр.

3 чүүл.

Россия Федерациязы болза демократтыг республика болуп турар.

Россия Федерациязының күрүне тургузуу чонның эрге-чагыргазынга үндезилеттинген. Россияның чону бодунуң эрге-чагыргазын дорту-биле азы бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр боттандырар.

4 чүүл.

Россия Федерациязында күрүне эрге-чагыргазы хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларын аңгылаанынга, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш республикаларның, крайларның, областарның, федерация ужур-дузалыг хоорайларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаанынга үндезилеттинген.

5 чүүл.

Россия Федерациязының девискээринге күрүне эрге-чагыргазының чаңгыс эви хандыртынып турар. Ону төлээлеп база боттандырып турарлар болза:

күрүне баштыңы — Россия Федерациязының Президентизи;

хоойлужудулга эрге-чагыргазы — Күрүне думазындан* болгаш Федерация чөвүлелинден тургустунган Федералдыг хурал;

күүсекчи эрге-чагырга — Россия Федерациязының Чазаа;

суд эрге-чагыргазы — Россия Федерациязының шиидилге системазының судтары болгаш судьялары.

Республикаларга, крайларга, областарга, федерация ужур-дузалыг хоорайларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга күрүне эрге-чагыргазын Федерация керээзинге дүүштүр оларның тургусканы хоойлужудулга (төлээлекчилерлиг) болгаш күүсекчи эрге-чагырганың органнары боттандырар.

Россия Федерациязының Президентизин, Федералдыг хуралды болгаш Россия Федерациязының база Федерация субъектилериниң соңгулдалыг өске-даа күрүне органнарын Россия Федерациязының хамаатылары соңгуур.

Тус чер бот-башкарылгазы күрүне эрге-чагыргазындан аңгылаттынган болгаш кымдан-даа хамаарылга чок база бот-тускайлаң ажылдаар.

6 чүүл.

Кандыг-даа идеология болгаш шажын күрүнениң кылдыр база албан-биле Россияга тургустунган туруп болбас.

Кандыг-даа партия болгаш хүрээ-хиит күрүнениң харагалзалынга азы контролюнуң адаанга туруп болбас.

7 чүүл.

Россия Федерациязының чонунуң дорт эрге-чагыргазының дээди илергейлээшкини хостуг бүгү-ниити, дең эргелиг дорт чажыт бадылаашкын-биле эрге-чагырга органнарынга бодунуң төлээлекчилерин хамаатыларның соңгууру болгаш бүгү-чоннуң референдуму болур.

Бүгү-чоннуң референдумун чорударының үндезиннерин болгаш чурумун федералдыг конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

8 чүүл.

Россия Федерациязында кижиниң эргелериниң Бүгү-ниити декларациязынга болгаш делегей эрге-хоойлузунуң бүгү-ниити хүлээп көрдүнген принциптеринге база нормачижектеринге дүүштүр кол эргелерин болгаш хосталгаларны хүлээп көрүп база магадылап турар.

Кижиниң кол эргелери болгаш хосталгалары Россияда кижи бүрүзүнге ооң төрүттүнгенинден-не эгелеп хамааржыр.

9 чүүл.

Хоойлу болгаш суд мурнунга бүгү кижилер бир дөмей дең болур.

Эргелерниң болгаш хосталгаларның дең чорууп сөөк-язызындан, националындан, дыл-домаандан, ызыгуурундан, эт-хөреңги болгаш албан-дужаал байдалындан, чурттап турар черинден, шажынга хамаарылгазындан, үзел-бодалдарындан, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга киржилгезинден, а ол ышкаш өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка күрүне магадылап турар.

Эр болгаш херээжен кижилер дең эргелерлиг болгаш хосталгаларлыг.

Эвээш санныг этниктиг аймак улустарга хамааржыр кижилерниң эргелери болгаш хосталгалары бо Конституцияга, делегей эрге-хоойлузунуң бүгү-ниити хүлээп көрдүнген принциптеринге база нормачижектеринге болгаш Россия Федерациязының делегей керээлеринге дүүштүр магадылаттынар.

10 чүүл.

Россияда кижиниң эргелери болгаш хосталгалары шуут дорт күштүг болуп турар. Ол эргелер болгаш хосталгалар хоойлуларның алыс утказын, утка-шынарын болгаш ажыглалын тодаргайлап, хоойлужудулга, күүсекчи эрге-чагыргаларны тус чериң бот-башкарылгазын хүлээндирип, шиидилге эргези-биле магадылаттынып турар.

11 чүүл.

Россияда кижиниң ат-алдарынга дээп болбас. Ону куду көрүп, дорамчылаарынга кандыг-даа чүве үндезин боол болбас.

12 чүүл.

Кижи бүрүзү чурттаар, хуузунда дээп болбас, хостуг болгаш айыыл чок болур эргелиг.

Кым-даа хилинчектээшкинге, күчүлээшкинге, өске-даа дерзии, азы кижиниң төлептиг чорууп дорамчылаан чорукка азы кеземчеге таварышкан туруп болбас. Кым-даа бодунуң эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка эмнелге, эртем азы өске-даа дуржулгаларга таварыштынган боол болбас.

13 чүүл.

Кижи бүрүзү хуузунда хостуг чурттаар, хуузунда болгаш өг-бүле талазы-биле чажыттыг болур, бодунуң аталдарын болгаш чаагай адын камгалаар эргелиг.

14 чүүл.

Чүдүүрүнүң азы чүдүвезиниң хостуун, угаан-бодал хостуун, чүдүүрүнүң, шажын-чүдүлге азы атеистиг ажыл-чорудулганың хостуун, бодалын болгаш санал-оналдарын база бүзүрелдерин илергейлээриниң хостуун, бодунуң хостуг хөгжүүрүн кижи бүрүзүнге магадылап турар.

Бодунуң санал-оналдарын болгаш үзел-бодалдарын илергейлээринче азы олардан ойталаарынче кымны-даа албадап болбас.

15 чүүл.

Кижи бүрүзү сөзүн хостуг илергейлээр, бодунуң бодалдарын болгаш идеяларын хостуг нептередир эргелиг, информацияны дилеп тывар, алыр болгаш хостуг дамчыдар база нептередир эргелиг.

Парлалганың хостуу магадылаттынган. Цензура хыналдазы хоруглут.

16 чүүл.

Кижи бүрүзү Россия Федерациязының бүгү девискээринге ыңай-бээр хостуг чоруур, баар болгаш чурттаар черин шилип алыр эргелиг.

Кижи бүрүзү Россия Федерациязының девискээринден дашкаар хостуг чоруур эргелиг. Россия Федерациязының хамаатызы Төрээн чуртунга моондак чокка чанып келир эргелиг.

17 чүүл.

Кижи бүрүзү хостуг чагаалажыр база чагаа-харылзаазын чажыт болдурар, почта, телеграф, телефон болгаш өске-даа медээлерни чажыт болдурар эргелиг.

18 чүүл.

Каттыжыышкын кылырының база ассоциацияның хостуг болур эргезин хүлээп көрүп турар.

Кандыг-бир каттыжыышкынга кирерин че азы аңаа турарынче кымны-даа албадап болбас.

19 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатылары тайбың, боо-чепсек чокка чыглыр, хуралдарны, митингилерни, чыскаалдарны, болгаш бөлүк камгалал таныылдаашкыннарны кылыр эргелиг.

20 чүүл.

Чурттаар оран-савага дээп болбас. Чуртталга бажыңнарынга чурттап турар кижилерниң күзели чок болза, ынаар кымның-даа кирер эргези чок.

21 чүүл.

Кижи бүрүзү өнчүзүнде эт-хөреңгилиг болур, ону хуузунда болгаш өске кижилер-биле кады ажыглаар база башкарар эргелиг.

Өнчүге дээп болбас. Кымның-даа эт-хөреңгизин кара туразында ёзу-биле казып болбас.

Хуу өнчү эргези кижиниң алызындан аңаа чаяаттынган эргези болуп турар.

Хамаатылар болгаш оларның каттыжыышкыннары бодунуң өнчүзүнде черлиг болгаш хоойлуга дүүштүр садып алган өске-даа эт-хөреңгилиг болур, ону садар, белекке бээр, салгал кылдыр чагыыр, ол эт-хөреңгини бодунуң шиитпирлеп көргени ёзугаар өске-даа хевир-биле башкарар эргелиг.

22 чүүл.

Экономиктиг хостуг чоруктуң эргези, хоойлу-биле хоруваан экономиктиг кандыг-даа ажыл-чорудулгага бодунуң аргаларын болгаш эт-хөреңгизин хостуг ажыглаары кижи бүрүзүнге хамааржыр.

23 чүүл.

Күш-ажыл хостуг. Кижи бүрүзү бодунуң аргаларын күш-ажылга ажыглаар, ажыл-чорудулганың хевирин болгаш профессияны хостуг шилип алыр эргелиг.

Албадал-биле күш-ажыл кылдырары хоруглуг.

24 чүүл.

Кол эргелерни болгаш хосталгаларны Конституцияда айтып киргени кижиниң бүгү-ниити хүлээп көрдүнген өске-даа эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээвээни азы кудулатканы кылдыр тайылбырлаттынмас ужурлуг.

Россия Федерациязынга кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын күш чок болдурган азы кудулаткан хоойлулар хүлээп алдынган туруп болбас.

Эргелерни болгаш хосталгаларны боттандырарының негелделери база чуруму чүгле хоойлу-биле доктааттынган туруп болур.

Өске кижилерниң эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар камгалаттынган эрге-ажыктарын камгалаарынга, күрүне тургузуун камгалаарынга, айыыл чок орукту болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун хандырарынга, кадыкшылды болгаш мөзү-шынарны камгалаарынга эргежок чугула болган таварылгаларда чүгле Федералдыг Конституция хоойлузу-биле кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының чамдык кызыгаарлаашкыннары ажыглаттынган боол болур.

Конституцияның 8, 9, 10, 11, 12 13, 14 чүүлдериниң негелделеринден ойталаарынга кандыг-даа чүве үндезин болбас ужурлуг.

25 чүүл.

Онза байдалдың негелделериниң үезинде эргелерниң болгаш хосталгаларның чамдык кызыгаарлаашкыннары онза байдалды чарлаан акт-биле ындыг хевирлиг кызыгаарлаашкыннары, оларның хемчээлдерин болгаш күштүг хуусааларын айыткан чүгле ындыг таварылгада доктааттынган боол болур.

Россия Федерациязының бүгү девискээринге болгаш ооң чамдык черлеринге онза байдалды кажан байдалдар тургустунуп келгенде болгаш Федералдыг Конституция хоойлузунуң доктааткан чурумун ёзугаар ам чарлап болур.

26 чүүл.

Кижиниң буруузу хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар бадыткаттынмаанда база суд шииткели-биле доктааттынмаанда кем-херек үүлгеткен деп кымны-даа санавас болгаш кеземчеге онааштырып болбас.

Хоругдаарын болгаш хосталгазын казырын чүгле хоойлуга үндезилээш база суд шиитпири-биле болдуруп болур.

Суд сайгарылгазынга чедир кижини 36 шактан хөй хуусаада тудуп болбас.

Шаажылап өлүрер кеземчени моон соңгаар ону бүрүн күш чок болдургуже чедир чүгле дээди хемчег кылдыр кижиниң өш-биле өлүргени дээш, аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң үезинде кижилерни узуткааны дээш болгаш чүгле улус төлээлекчилериниң киржилгези-биле суд шииткелин ёзугаар ажыглап болур.

27 чүүл.

Черни болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларын ээлээрин, ажыглаарын болгаш башкарарын бир эвес ол чорук бойдус курлавырларының чидеринге чедирбес болгаш ол девискээрде чурттап турар өске кижилерниң эрге-ажыктарын үревес болза, оларның өнчү ээлекчилери хостуг боттандырар.

Чаңгыс бодунуң тергиидээринге болгаш ак сеткилдиг эвес адааннажылга кылырынга экономиктиг ажыл-чорудулганың хостуун ажыглап болбас.

28 чүүл.

Хосталгага ажыктыг болдурар дээш бодунуң ажыл-чорудулгазы дээш истеп сүрүүшкүнге таварышкан болгаш бодунуң чуртунга кол эргелерин база хосталгаларын казыткан даштыкы кижилер Россия Федерациязынга хоргадал алыр эргелиг.

Политиктиг, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлузу-биле кем-херек үүлгедиишкиннери кылдыр хүлээп көрдүнмээн өске-даа хөделиишкиннер дээш истеп сүрүүшкүнге таварышкан кижилерни өске күрүнелерге тудуп бээрин Россия Федерациязынга болдуруп болбас. Кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижилерни дамчыдып бээрин Федералдыг хоойлуга азы чурттар аразының керээзинге үндезилеп боттандырар.

29 чүүл.

Россия Федерациязы кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының күрүне камгалалын магадылап турар.

Кижи бүрүзү бодунуң эргелерин болгаш хосталгаларын хоойлуда көрдүнген бүгү аргалар-биле камгалаар эргелиг.

30 чүүл.

Кижиниң эргелеринге болгаш хосталгаларынга дорт хамаарылгалыг документилер-биле болгаш материалдар-биле кижи бүрүзүнүң таныжар аргазын, бир эвес хоойлу-биле өске чүүл көрдүнмээн болза, күрүне органнары, албан черлери болгаш албан-дужаалдыг кижилер аңаа хандырып бээр хүлээлгелиг.

31 чүүл.

Кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының суд камгалалын кижи бүрүзүнге магадылап турар. Күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң хоойлу үрээн азы бүрүн эргелерин ажыр ажыглаан, а ол ышкаш хамаатыларның эргелерин кызыгаарлаан шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хамаарыштыр хомудалды судка киирип болур.

32 чүүл.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге болгаш эрге-чагырганы соора ажыглаанынга таварышканнарның эргелерин хоойлу камгалап турар. Оларның судка хомудал кылырын болгаш чедирген когаралды оларга буруулугларның-даа күселин-биле, күрүнениң-даа күсели-биле эгидерин күрүне хандырар.

33 чүүл.

Кем-херек үүлгеткени дээш шииттирген кижи бүрүзү хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар үстүнде турар суд черинге шииткелди эде көрдүрер эргелиг, а ол ышкаш өршээл көргүзер азы кеземчени чиигедир дугайында дилег кылыр эргелиг.

Чаңгыс ол-ла хоойлу-дүрүм үрээшкини дээш кеземче азы өске-даа харысалгага ийи удаа кым-даа онаашкан боол болбас.

Хоойлуну хажыдып тургаш алдынган бадыткаашкыннарны суд шиидилгезин боттандырарынга ажыглап болбас.

34 чүүл.

Кижиниң харысалгазын доктааткан азы күштелдирген хоойлу ону хүлээп алган мурнунда болдунган херектерге хамаарыштыр ажыглаттынып болбас. Болдунуп турган үезинде хоойлу-дүрүм үрээшкини кылдыр хүлээп көрдүнмээн кем-херек дээш харысалганы кым-даа хүлээп албас. Хоойлу-дүрүм үрээшкини кылдынган соолунде ол дээш харысалга чайлаттынганда азы чиигеттингенде, чаа хоойлуну ажыглаар.

Хамаатыларны кеземчеге онаштырары азы оларның эргелерин кызыгаарлаары көрдүнген хоойлу чүгле албан ёзунуң чуруму-биле парлаттынганының соонда күштүг болур.

35 чүүл.

Бодунга, бодунуң ашаанга болгаш Хоойлунуң тодаргайлаанын ёзугаар чоок төрелдери деп санатканнарга удур херечилээр хүлээлге кымда-даа чок. Өчүк бээр хүлээлгеден хостаарының өске-даа таварылгаларын хоойлу-биле доктааткан туруп болур.

36 чүүл.

Эки шынарлыг юридиктиг дузаны алыр эрге кижи бүрүзүнге магадылаттынган. Хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда ол дузаны халас көргүзер.

Туттурган, хоругдаттырган азы кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижи бүрүзү туттурган, хоругдаткан азы буруудадыышкынга онаашкан үеден эгелеп адвокаттың (болчукчунуң) дузазын ажыглаар эргелиг болгаш адвокат (болчукчу) чокта өчүүн бербейн барып болур эргелиг.

37 чүүл.

Күрүне органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң албан-хүлээлгелерин күүседип тура, хоойлуга чөрүшкек хөделиишкиннери-биле чедирген когаралды күрүнеден эгидерин кижи бүрүзү алыр эргелиг.

2 эге. Россия Федерациязының хамаатылары

38 чүүл.

Россия Федерациязынга кижиниң хамаарылгазы болгаш ооң эрге-байдалы Россияның хамаатызы болуру-биле тодаргайлаттынар.

Россияга төрүттүнген болгаш доктаамал чурттап турар кижи бүрүзү Россияның хамаатызы болур эргелиг.

Федерацияның субъектилериниң бүгү хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары болуп турар.

Россия Федерациязының хамааты бүрүзү Федерацияның субъект бүрүзүнүң девискээринге Федерацияның ол субъектизиниң хамаатызының эргелерин ажыглаар болгаш хүлээлгелерин күүседир.

Россияның хамаатызы болурун чедип алырын, оортан эки туразы-биле ойталаарын Федералдыг хоойлу-биле боттандырар.

39 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатызы бодунуң хамааты болур чоруун казытпас болгаш ол эргезин өскертирген туруп болбас.

Россия Федерациязының хамаатызын Россияның девискээринден үндүр шөлүп болбас.

Россия Федерациязы бодунуң хамаатыларын даштыкы чурттарга камгалаарын болгаш болчуурун магадылап турар.

Хамаатыларның эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында хоойлулар ниити характерлиг болур, бүгү хамаатыларга хамаарыштыр бир дөмей ажыглаттынар болгаш хамаатыларның социал камгалалының сорулгаларынга Конституция-биле болгаш хоойлу-биле көрдүнгенинден аңгыда, кымга-даа артык эргелерни база артык чиигелделерни доктаадып болбас ужурлуг.

Хуузунда кандыг-даа албан-хүлээлге, үндүрүглер, чыылдалар хоойлуга үндезилеттингенинден аңгыда, канчаар-даа доктааттынган туруп болбас.

40 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатызы даштыкы күрүнениң хамаатызы база боол — Федералдыг хоойлуга болгаш делегей керээзинге дүүштүр ийи дакпыр хамааты боол болур.

Россия Федерациязының хамаатызының даштыкы күрүнениң база хамаатызы болуру ооң эргелерин болгаш хосталгаларын кудулатпас, бир эвес Федералдыг хоойлу-биле азы делегей керээзи-биле өске чүүл көрдүнмээн болза, Россия хамаатызы болуп турарындан хамаарыштыр хүлээлгелерден хосталбас.

41 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатылары 18 харлынында назы чедер болгаш бодунуң эргелерин база хүлээлгелерин бүрүн хемчээлдин-биле бот-тускайлаң боттандырып болур. Оортан онзагай өскерилгелерни хоойлу-биле доктаадыр.

42 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатылары хоойлуга дүүштүр күрүне органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгуур болгаш соңгуттурган туруп болур эргелиг.

Россия Федерациязының хамаатылары 18 хар четкенде соңгулдаларга киржир. Угаан-медерел талазы-биле аргазы чок деп судтуң хүлээп көргени, а ол ышкаш суд шииткели-биле хосталгазын кызыгаарлаан черлерде турар хамаатылар соңгуваc болгаш соңгуттурган туруп болбас.

43 чүүл.

Өг-бүле, иелер болгаш бичии чаштар — бүгү ниитилелдиң сагыш салыышкынында болгаш хоойлунуң талазындан колдадыр камгалалдың хайгааралында турар; бичии уруглар дугайында сагыш салыышкын, оларның кижизидилгези — ада-иелерниң алызындан чаяаттынган эргези болгаш хүлээлгези-дир.

Ажы-төлдү кижизидер талазы-биле күш-ажыл кандыг-даа күш-ажылга деңнежир болгаш хүн бүрүнүн база төлептиг социал хандырылганың үндезини болуп турар.

44 чүүл.

Назылап кырааанда, аараан, ажылдаар аргазын чидирген, азырадыкчызын оскунган таварылгада, күрүнениң күсели-биле социал хандырылганы Россия Федерациязында магадылап турар.

Ниитилелдиң экономиктиг аргаларынга дүүштүр пенсиялар, социал пособиелер, социал дузаламчы болза хоойлунуң доктааткаңы амыдырап болуруның бетики хемчээлинден кудуу эвес амыдырал дениелин хандырар ужурлуг.

Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, дайынның болгаш дайын чылдарының эвес үениң инвалидтери, репрессияларга таварышканнар, дайындан болгаш репрессиялардан качыгдааннарның кадайлары болгаш өскүстери, эмнеттинмес күш-дамыр болгаш угаан-медерел аарыглары-биле качыгдап чоруурлар, өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң хайгааралындан чарылган бичии уруглар социал хандырылганы өскелерден арттыр алыр эргелиг.

Эки тураның социал страхованиезин, социал хандырылганың немелде хевирлерин тургузарын болгаш буянныг дуза чедирилгезин деткиир.

45 чүүл.

Күрүнениң болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының күсели-биле туттунган квартираларны болгаш бажыңнарны хамаатыларның өнчүзү кылдыр төлевирлиг азы халас дамчыдып бээриниң, күрүне болгаш муниципалитет фондуларындан чуртталга бажыңнарын өй-тавында төлевир-биле, а ол ышкаш хоойлунуң доктааткаңы өске-даа хевирлер ёзугаар эвээш эт-хөреңгилиглерге тыпсырының аргазы-биле өг-бүле бүрүзүн чаагайжыдыр туттунган бажыңнар-биле хандырарының эргежок чугула хемчеглерин Россия Федерациязында ап чорудуп турар.

46 чүүл.

Айыыл чок болуруның болгаш арыг-шевериниң негелделеринге дүүшкен байдалдарда ажылды хамаатылар алыр, дең күш-ажыл дээш дең төлевирни кандыг-даа ылгай көрүүшкүн чокка база хоойлунуң доктааткаңы күш-ажыл төлевириниң бетики хемчээлинден чавыс эвес төлевирни алыр эргелиг, а ол ышкаш ажыл чок болуу бээринден камгаладыр эргелиг.

47 чүүл.

Хамаатылар кадык камгалал системазында медицинаның мергежилдиг дузазын алыр эргелиг. Төлевир чок болгаш төлевирлиг медицина хандырылгазын, а ол ышкаш медицина камгаладылгазын киириштирбишаан, медицина ачы-дузазын көргүзериниң бүгү хевирлерин хөгжүдерин магадылаар; экология талазы-биле чогумчалыг байдалга турарынга, кадыкшылды быжыглаарынга, күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге дузалаар ажыл-чорудулганы деткиир.

48 чүүл.

Хамаатыларның социал негелде-хереглелдерин хандырар талазы-биле күрүнениң ажыл-чорудулгазы экономиктиг хосталганы болгаш идепкейлиг чорукту, сайгарлыкчы эгелээшкинни, бодунга болгаш бодунуң өг-бүлезинге экономиктиг чедимчени хамаатының бодунуң чедип алыр арга-шинээн күрүнениң ажаалда-тежээлинден солуурунга чедирбес ужурлуг.

49 чүүл.

Литератураның, уран-чечен, эртем болгаш техниктиг чогаадылганың, башкылаашкынның хостуу, а ол ышкаш кижиниң угаан-бодал талазы-биле байлаа хоойлу ёзугаар камгалаттынар.

Хамаатылар культура амыдыралынга киржир болгаш культура албан черлерин ажыглаар, культураның үнелиг чүүлдеринче дең кирер эргелиг.

Кижи бүрүзү төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдерин камгалаарынче сагыш салыр, төөгүнүң, культураның болгаш бойдустуң тураскаалдарын хумагалаар хүлээлгелиг.

50 чүүл.

Хоойлу ёзугаар доктааткан үндүрүглерни төлээри хамаатыларның болгаш камгалалга, социал база күрүнениң өске-даа негелде-хереглелдеринге күрүнениң чарыгдалдарын хандырар талазы-биле оларның каттыжыышкыннарының хүлээлгези болур.

51 чүүл.

Өөредилгеге таарымчалыг байдалдарны хандырары — күрүнениң хөй-ниитижил хүлээлгези. Өөредилгениң байдалдары болгаш чуруму база күрүне, муниципалитет, хуу школаларның болгаш өске-даа өөредилге албан черлериниң ажыл-чорудулгазы хоойлу ёзугаар тодараттынар. Ортумак школа болгаш профессионал өөредилгеге күрүне дузаламчы чедирер база кандыг-даа хамааты ону төлевир чокка ап болур.

52 чүүл.

Ада-чуртту камгалаары хамааты кижиниң хүлээлгези болур.

Федералдыг хоойлуга дүүштүр хамааты кижи шериг албаны эрттирер.

Үзелдери болгаш шажын-чүдүлгези шериг албаны эрттиреринге чөрүшкек, а ол ышкаш хоойлу ёзугаар доктааттынган өске-даа таварылгаларда хамааты кижи ону шилилгелиг хамааты шериг албаны-биле солуур эргелиг.

53 чүүл.

Хамаатылар бойдусту болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, бойдустуң байлактарынга хумагалыг болур хүлээлгелиглер.

54 чүүл.

Даштыкы болгаш чурттуң хамаатылары эвес кижилер Россия Федерациязының хамаатызының эргелерин ажыглаар болгаш бот-боттарының аразынга деткижериниң принциптеринде үндезилеп чардынган федералдыг хоойлуларда база Россия Федерациязының улустар аразында керээлеринде доктааттынган таварылгалардан аңгыда, ооң хамаатыларының харысалгазын чүктээр.

3 эге. Россия Федерациязы

55 чүүл.

Федеративтиг күрүне болур Россия Федерациязы республикалардан, крайлардан, областардан, федерация ужур-дузалыг хоорайлардан, автономнуг областардан, автономнуг округтардан тургустунар.

Федерацияның субъектилери бот-башкарылгалыг девискээрлиг ниитижилгелерден тургустунар болгаш боттарының девискээр тургузуун бот-тускайлаң тодарадыр.

56 чүүл.

Россия Федерациязының составында:

Адыгея Республика (Адыгея), Башкортостан Республика, Бурятия Республика, Даг-Алтай Республика, Совет Социалистиг Дагестан Республика —Дагестан Республика, Ингуш Республика, Кабардин-Балкар Республика, Республика Калмыкия — Хальмг Тангч, Карачай-Черкес Республика, Карелия Республика, Коми Республика, Марий Эл Республика, Совет Социалистиг Мордва Республика, Саха Республика (Якутия), Совет Социалистиг Соңгу-Осетин Республика, Татарстан Республика (Татарстан), Тыва Республика, Удмурт Республика, Хакасия Республика, Чечен Республика, Чуваш Республика — Чаваш Республикалар;

крайлар: Алтай, Краснодар, Красноярск, Приморье, Ставрополь, Хабаровск;

областар: Амур, Архангельск, Астрахань, Белгород, Брянск, Владимир, Волгоград, Вологда, Воронеж, Иваново, Иркутск, Калининград, Калуга, Камчатка, Кемерово, Киров, Кострома, Курган, Курск, Ленинград, Липецк, Магадан, Москва, Мурманск, Нижегород, Новгород, Новосибирск, Омск, Оренбург, Орел, Пенза, Пермь, Псков, Ростов, Рязань, Самара, Саратов, Сахалин, Свердловск, Смоленск, Тамбов, Тверь, Томск, Тула, Тюмень, Ульяновск, Челябинск, Чита, Ярославск;

Федерация ужур-дузалыг хоорайлар: Москва, Санкт-Петербург;

автономнуг область: Еврей;

автономнуг округтар: Агинск Бурят, Коми-Пермяк, Коряк, Ненец, Таймыр (Долган-Ненец), Усть-Орда Бурят, Ханты-Манси, Чукотка, Эвенк, Ямал-Ненец кирип турар.

Россия Федерациязынга федерацияның чаа субъектилерин хүлээп алырын болгаш ооң составынга тургузарын Федерация керээзинге ат салган федерация субъектилери-биле дугуржулга ёзугаар федеративтиг конституция хоойлузун хүлээп алырының аргазы-биле боттандырар.

57 чүүл.

Россия Федерациязының девискээринге республикаларның, крайларның, областарның, федерация ужур-дузалыг хоорайларның, автономнуг областың болгаш автономнуг округтарның, Россия Федерациязының иштики болгаш девискээр далай суглары, оларның кырында агаар делгемнери хамааржыр.

Республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның аразында кызыгаарлар Федерация керээзинде көрдүнген оларның аразында бадылаттынган чурум ёзугаар бот-боттарының аразында дугуржулганы барымдаалап өскертинген боол болур. Федерацияның субъектилериниң инициативазы-биле Федерация чөвүлели федерацияның субъектилериниң кызыгаарларының дугайында айтырыгны айыттынган девискээрлерниң чонунуң референдумунга киирип болур.

58 чүүл.

Россия Федерациязының суверенитеди ооң бүгү девискээринге делгеренгей.

Федерацияның кандыг-даа субъектизи, чонунуң кандыг-даа кезээ, күрүнениң кандыг-бир органы, албан-дужаалдыг кижи азы кайы-бир кижилер Россия Федерациязының суверенитедин боттандырар эргени бодунга ажыглап болбас.

59 чүүл.

Россия Федерациязынга албан ёзузунуң күрүне дылы кылдыр орус дыл хүлээп көрдүнген.

Республикаларга күрүне дылы кылдыр республиканың чонунуң (азы улустарының) дылын ажыглап болур.

Россия Федерациязының бүгү улустарынга оларның төрээн дылын камгалаар, ону өөрениринге болгаш хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар эргени күрүне магадылаар.

60 чүүл.

Россия Федерациязы: «Россия Федерациязы —Россия» деп адаттынар. «Россия Федерациязы» болгаш «Россия» деп аттар бир дөмей ужур-уткалыг.

Россия Федерациязы Россия Федерациязының Күрүне туктуг, Сүлделиг болгаш Гимниг, оларның хевир-дүрзүзү Федералдыг конституция хоойлузун ёзугаар доктааттынар.

Россия Федерациязының найысылалы Москва хоорай-болур.

61 чүүл.

Россия Федерациязы биле федерацияның субъектилериниң аразында күрүне бүрүн эргелерин Конституция болгаш Федерация керээзинде доктааттынган Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң хемчээлинден эртирбезин барымдаалап хуваар, федерацияның субъектилери боттарының девискээринге күрүне эрге-чагыргазын бот-тускайлаң боттандырар.

62 чүүл.

Федерация керээзинде ооң өске чүүл айыттынмаан болза, Россия Федерациязының эргелел-башкарылгазынга хамааржыр чүүлдер болза:

а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры база өскертири, оларның сагылгазын контрольдаары;

б) федералдыг тургузуг болгаш Россия Федерациязының девискээри;

в) кижиниң база хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары, база Россия Федерациязынга хамааты болуру; эвээш санныг аймак-сөөк кижилерниң эргелерин камгалаары;

г) эрге-чагыргаларның хоойлужудулга, күүсекчи болгаш судтуң федералдыг органнарының системазын, оларның организастаашкынының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадып тургузары; федералдыг күрүне органнарын тургузары;

д) федералдыг күрүне өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;

е) федералдыг политиканың үндезиннерин тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүне, экономика, социал, культура болгаш национал хөгжүлде талазы-биле федералдыг программалар;

ж) чаңгыс аай рыноктуң эрге-хоойлулуг үндезиннерин тургузары; саң-хөө, валюта, чээли, каайлы талазы-биле эргелеп башкарылга, акша эмиссиязы, өртек политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны киириштирбишаан, федералдыг экономика албан черлери;

з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүглер болгаш чыылдалар; девискээр хөгжүлдезиниң федералдыг фондулары;

и) федералдыг энергетиктиг системалар, ядролуг энергетика, үүрмектелип улам күштелир материалдар; федералдыг транспорт, харылзаа оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары; Россия Федерациязының улустар аразында керээлери; дайынның болгаш тайбыңның айтырыглары;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгези; боо-чепсекти, ок-чемзекти, шериг техниказын болгаш өске-даа шериг эт-хөреңгизин садарының база садып алырының чурумун тодарадыры; үүрмектелип улам күштелир материалдарны, хоранныг бүдүмелдерни, наркотиктиг чүүлдерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, экономиктиг зоназын болгаш диптер аразының шельфизин камгалаарының эрге-байдалы болгаш оларның камгалалы;

о) суд тургузуу; прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга болгаш кеземче-күүсекчи хоойлужудулга; келдерел болгаш өршээл; хамааты, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга дугайында хоойлужудулга; угаан-бодал сайзыралын эрге-хоойлу талазы-биле башкарары;

п) федералдыг дугуржулга эрге-хоойлузу.

р) метеорология албан чери, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үе-шагны санаары; албан ёзузунуң статистиказы болгаш бухгалтерия учёду;

с) Россия Федерациязының күрүне шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары;

т) федералдыг күрүне албан чери.

Россия Федерациязының болгаш федерация субъектилериниң каттышкан эргелеп башкарылгазынга хамааржыр күрүнениң бүрүн эргелерин база ындыг бүрүн эргелерни күрүне органнарының боттандырар чуруму Федерация керээзи-биле тодараттынар.

63 чүүл.

Продукция, бараанар, ачы-дуза чедирилгелери болгаш саң-хөө аймаа кандыг-даа кижиге кандыг-бир шаптыктаашкын чокка база федерацияның болгаш девискээрлерниң субъектилериниң аразында Россия Федерациязында туруп турар кызыгаарлардан хамаарылга чокка Россия Федерациязының бүгү девискээринге хостуу-биле сайгартынар.

(Уланчызы 3-кү арында).

---

* **Дума—эрге-чагырга органы.**

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ (ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Федерацияның субъектилериниң болгаш девискээрлериниң кызыгаарларын дамчыштыр продукцияны, бараанnарны, ачы-дуза чедирилгелерин болгаш саң-хөө аймаан сайгарганы дээш кандыг-бир үндүрүглерни база чыылдаларны тургузарын болдурбас.

Кижилерниң кадыкшылын болгаш амыдыралын камгалаарынга, айыыл чок чоруун хандырарынга база бойдусту болгаш культураның үнелиг үүлдерин хумагалаарынга ол негеттинип турар болза, продукцияны, бараанnарны, ачы-дуза чедирилгелерин, саң-хөө аймаан сайгарарын чамдыкта база түр када кызыгаарлаарын хоойлу ёзугаар киирип болур.

64 чүүл.

Россия Федерациязының бүгү девискээринге чаңгыс аай акша единицазы рубль болур. Россияга өске акшаларны тургузары болгаш эмиссиязы хоруглуг.

Федерация бюджединче тыртар үндүрүглер системазын, федерация субъектилериниң бюджеттерин, чер-чер бюджеттерин Федерация хоойлузун ёзугаар доктаадып тургузар. Үндүрүг төлекчизиниң аңаа хамааржыр эт-хөреңгизин тударының болгаш ажыл-чорудулгазының иштинден кирген чогуур орулгазы алдынмас болза, аар үндүрүгнү онаап болбас.

Күрүнениң чээлилерин хоойлуга үндезилеп чорудар болгаш чоңга база өске-даа чээличилерге албадал-биле онаап болбас.

65 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязы юридика талазы-биле дээди күштүг болур, а ооң нормалары — Россия Федерациязынга дорт күштүг.

Федералдыг конституция хоойлулары Конституцияда тодараттынган айтырыглар талазы-биле хүлээп алдынар.

Россия Федерациязының хоойлуларга болгаш эрге-хоойлуну өске-даа актыларынга ниити база кол үндезиннерин күштүг болур кодекстер, хоойлужудулга үндезиннери болгаш өске-даа кодификастаан хоойлулар хүлээп алдынар.

Федералдыг хоойлулар Россия Федерациязының бүгү девискээринге күштүг болур. Федералдыг хоойлунуң база Россия Федерациязынга үндүрген өске-даа актыларының аразынга чөрүлдээлер тывылган таварылгада, Федералдыг хоойлу күштүг болур.

66 чүүл.

Федерация субъектилеринге күрүне эрге-чагыргазының системазы бо Конституцияның улусчу эрге-чагырга, эргелеп-башкарылганың республика хевириниң, эрге-чагыргаларны аңгылаарының дугайында чүүлдеринге үндезилеп доктааттынып тургустунар.

Республикага, крайга, обласка, автономнуг обласка, автономнуг округка, федерация ужур-дузалыг хоорайга күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчи органын болгаш күүсекчи эрге-чагырга баштыңын соңгуур, чазакты (администрацияны) тургузар.

Федерация субъектизиниң күүсекчи эрге-чагыргазының баштыңы болгаш чазаа (администрация) Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагыргазының чаңгыс аай системазынга кирер.

67 чүүл.

Чер-черде федералдыг күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин федералдыг девискээр органнары база албан-дужаалдыг кижилер боттандырар.

Россия Федерациязының күрүне органнары федералдыг күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин боттандырарын федерация субъектилериниң күрүне органнарынга болгаш албан-дужаалдыг кижилеринге база тус чер бот-башкарылгазының органнарынга дамчыдып болур, шак ындыг таварылгаларда Россия Федерациязының чогуур күрүне органнарының хоойлужудулгазын болгаш шиитпирлерин удуртулга болдурар.

Россия Федерациязының Президентизи болгаш Россия Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының бүгү девискээринге федералдыг күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин боттандырарын хандырып турар хемчеглерни бо Конституцияга дүүштүр хүлээп алыр.

68 чүүл.

Россия Федерациязынга удур агрессияны ойтур шавар таварылгалардан болгаш делегейниң эрге-хоойлулуг нормаларында көрдүнген өске-даа таварылгалардан аңгыда, дайынны чорудар эрге күрүнеде чок.

69 чүүл.

Россия Федерациязы бодунуң бот-тускайлаң эргелериниң кезиин чогуур керээлер болгаш дугуржулгалар ёзугаар күрүнелер демнежилгелеринге, каттыжыышкыннарга, эвилелдерге болгаш өске-даа ниитилежилгелерге дамчыдып болур.

Ол керээлер болгаш дугуржулгалар кижиниң эргезинге база хосталгазынга, Россия Федерациязының күрүне тургузуунуң үндезиннеринге хамаарышпайн барып болур; дең эргениң болгаш деткимчениң принциптериниң үндезининге олар тургустунар болгаш боттанып ужурлуг.

Ындыг керээлерниң болгаш дугуржулгаларның күштүг болур чоруун палата депутаттарының ниити санындан үштүң ийи хуузундан эвээш эвези бадылаанда Федерация совединиң шиитпири-биле чорудар.

4 эге. Россия Федерациязының Президентизи

70 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи күрүнениң баштыңы болур.

Президент болза Конституцияның, хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылакчызы болур. Бо Конституцияда доктааткан чурум ёзугаар Россия Федерациязының суверенитедин, ооң хамаарышпас чоруун болгаш күрүнениң бүдүн-бүрүн чоруун камгалаар талазы-биле хемчеглерни ол хүлээп алыр, күрүнениң бүгү органнарының дугуруштунган ажыл-чорудулгазын болгаш харылзаазын хандырар.

Президент күрүнениң баштыңы болбушаан, чурттуң иштинге болгаш делегей харылзааларынга Россия Федерациязын төлээлээр, эң дээди эрге-дужаалдыг кижи болур.

71 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизин беш чылда соңгуур.

Президентиниң албан-дужаалын ол-ла чаңгыс кижи ийиден ажыг хуусаада улаштыр ээлеп болбас.

Россия Федерациязында 10 чылдан эвээш эвес үеде доктаамал чурттап турар, 35 хардан аныяк эвес, 65 хардан улуг эвес Россия Федерациязының кандыг-даа хамаатызы Президент кылдыр соңгуттуруп болур.

Президент Федералдыг хуралдың палаталарының депутады боор болбас. Президент кижи чүгле ол эрге-дужаал талазы-биле ажыл төлевирин ап болур.

Президент соңгулдаларының чурумун Федералдыг хоойлу ёзугаар тодарадыр.

72 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи албан-хүлээлгезин күүседип кирип турган, Федералдыг хуралдың хуралынга аразында даңгыракты бээр: «Президентиниң хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин, Россия Федерациязының Конституциязын күүседирин болгаш камгалаарын, Россия Федерациязының хамаатыларының эргелерин база хосталгаларын камгалаарын байырлалдыг-биле даңгыраглап турген».

73 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи күрүнениң дээди албан-дужаалдарынга томуйлаашкынны дорт чорудар азы шак ындыг эрге-дужаалдарга соңгуурунга база томуйлаарынга кандидаттарны Федералдыг хуралга киирер.

Россия Федерациязының Президентизи болза:

Россия Федерациязының Чазааның Даргазының албан-хүлээлгезинге кандидатураны Федералдыг хуралга киирер;

Россия Федерациязының Чазаанга бүзүрел дугайында азы ооң халажылгазының дугайында айтырыгны Федералдыг хуралдың мурнунга тургузар;

Россия Федерациязының Төп банкызының даргазының албан-дужаалынга кандидатураны томуйлаарынга Федералдыг хуралга киирер;

Федерация чөвүлели-биле консультация соонда, Россия Федерациязының Чазааның Даргазының киирип келгенин ёзугаар Федералдыг министрлерниң болгаш Федералдыг ведомстволарның удуртукчуларының албан-дужаалдарынга томуйлаашкынны чорудар база оларны албан-дужаалдардан хостаар;

Федерацияның Конституция судунуң, федерацияның Дээди судунуң, федерацияның Дээди арбитражының судьяларының болгаш Федерацияның дээди суд албан черлериниң федералдыг судьяларының албан-дужаалдарынга томуйлаашкынга кандидатураларны, а ол ышкаш Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунга кандидатураны Федерация чөвүлелинге киирер;

Россия Федерациязының Президентизиниң администрациязының удуртукчузун болгаш администрацияның өске-даа албан-дужаалдыг кижилерин албан-дужаалдарга томуйлаар база албан-дужаалдарындан хостаар;

Россия Федерациязының Президентизиниң чер-черлерде бүрүн эргелиг төлээлекчилерин албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар;

Россия Федерациязының Чепсектиг күштериниң дээди командылалын албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар;

Россия Федерациязының даштыкы күрүнелерде болгаш делегей организацияларында дипломаттыг төлээлекчилерни томуйлаар база дедир кыйгыртыр.

74 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи болза:

Федералдыг хуралдың соңгулдаларын доктаадыр;

Россия Федерациязының Чазаан тургузарынга бо Конституцияның 106 чүүлүнге дүүштүр эргежок чугула федералдыг шиитпирни Федералдыг хурал хүлээп албаан таварылгада болгаш бо Конституцияда доктааткан процедураларга үндезилээш, күрүне эрге-чагыргазының кризизи шиитпирлеттинмес болза, Федералдыг хурал шиитпирин хүлээп албаан өске-даа таварылгада Федерация совединиң болгаш Күрүне думазының төлээлекчилери-биле консультация соонда, Федералдыг хуралды хуусаа бетинде тарадырын боттандырар;

бүгү улустуң референдумун доктаадыр;

Федералдыг хуралга бодунуң инициативазы-биле хоойлу төлевилелдерин киирер;

Россияның иштики болгаш даштыкы политиказын боттандырар талазы-биле Федералдыг хуралга чылдың-на угуулга бижикти киирер;

Федералдыг хоойлуларны хүлээп алганының соонда оларга ат салыр болгаш оларны чарлаар.

75 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи чугаалажыышкыннарны чорудар болгаш Россия Федерациязының делегей керээлеринге ат салыр күрүнениң өмүнээзинден делегей харылзааларынга туржур.

Даштыкы элчиннер, делегей организацияларының онза элчиннери болгаш бүрүн эргелиг төлээлекчилери Россия Федерациязының Президентизиниң чанында төлээлекчилер кылдыр демдеглеттинер.

76 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди кол командылакчызы болур.

Россия Федерациязынга удур агрессияның азы ооң дорт кыжанышкынының байдалдарында чурттуң девискээринге азы чамдык черлерге, Федералдыг хуралга ол дугайында дүрген дыңнатпышаан, шериг байдалын киирер.

77 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи тургустунуп келген байдалдарда болгаш бо Конституцияда көрдүнген чурум ёзугаар Федерация керээзин болгаш Федералдыг конституция хоойлузун ёзугаар ол дугайында Федералдыг хуралга дол-дораан дыңнатпышаан, онза байдалды киирер.

78 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Чазааның Даргазы, камгалал, иштики херектер болгаш юстиция дээш, харысалгалыг федералдыг министрлер, а ол ышкаш Федерация чөвүлелиниң чөпшээрежилгези-биле Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелинге Президентиниң томуйлааны өске-даа эрге-дужаалдыг кижилер кирип турар Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлелин удуртуп баштаар.

Россия Федерациязының Айыыл чок чорук чөвүлели Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының Чазааның хүлээп ап турар шиитпирлерин чугаалажыр база белеткээр.

79 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи болза:

Россияның хамаатызы болуруунуң болгаш хоргаланыр чер тыпсырының айтырыгларын шиитпирлээр;

Россия Федерациязының күрүне шаңналдарын тыпсыр, хүндүлүг аттарны бээр;

келдерелдерни боттандырар.

80 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының күрүне органнарының болгаш федерация субъектилериниң аразында, а ол ышкаш федерация субъектилериниң күрүне органнарының аразында маргылдааларга чаргы чарыкчызы болур, маргылдаалыг айтырыглар талазы-биле чедип алдынган дугуржулганы бодунуң шиитпири-биле бадылаар, а чөпшээрежилге чедип алдынмаан таварылгада федерацияның Конституция судунга көөр кылдыр маргылдааны дамчыдар.

Бо Конституцияга болгаш Федерация керээзинге чөрүшкек азы кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын хажыдып турар актыларны Россия Федерациязының, федерация субъектилериниң күрүне органнары тус чериниң бот-башкарылгазы хүлээп алган таварылгада, Россия Федерациязының Президентизи ол актыларның күштүг болур чоруун түр соксадыр болгаш ол хажыдыышкыннарны чайладыр дугайында негелдени чогуур судка медеглээр.

81 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи чарлыктарны хүлээп алыр болгаш айтыышкыннарны үндүрер.

82 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизи дээп болбас эргелиг.

83 чүүл.

Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелери ол халажылгаже үнген, аңаа хамааржыр бүрүн эргелерни боттандырар аргажок апарган, албан-дужаалдан ойталаан таварылгада азы мөчээниниң түңнелинде соксаар. Президентиниң чаа соңгулдалары айыттынган байдалдарның бирээзи болган соонда, алды неделядан орай эвесте чоруттунган турар ужурлуг.

Күрүне думазының көдүргени болгаш Президентиниң күрүнеге өскерилген азы бо Конституцияны кара туразында хажыткан, күрүне тургузуунга хоралааны азы кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын кызып-кыйганы дээш чүгле Федерацияның Дээди судунуң киржилгези-биле буруулуг кылдыр бадыткаан түңнелинге үндезилээш, Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалындан Федерация Чөвүлели ойталадып туруп болур.

Россия Федерациязының Президентизи бодунуң албан-хүлээлгелерин күүседир арга чок апарган бүгү таварылгаларда ол албан-хүлээлгелерни Федерация Чөвүлелиниң Даргазы, а ол болдунмас болза, Россия Федерациязының Чазааның Даргазы түр күүседир.

5 эге. Федералдыг хурал

84 чүүл.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралы — парламентизи Россия Федерациязының соңгулдалыг федералдыг дээди органы болур.

85 чүүл.

Федералдыг хурал ийи палатадан: Федерация Чөвүлелинден болгаш Күрүне думазындан тургустунар.

Федерация Чөвүлелинге федерацияның субъект бүрүзүнден ийи-ийи депутат соңгуттурар. Россия Федерациязының составында республикалардан, автономнуг областардан, автономнуг округтардан төлээлээшкиниң федералдыг хоойлу ёзугаар доктааттканы нормалары-биле федерацияның ол субъектилеринден соңгуткан Федерация Чөвүлелиниң депутаттары Федерация Чөвүлелиниң бежен хуузундан эвээш эвес болур кылдыр соңгуттурар.

Күрүне думазы төлээлээшкинниң чаңгыс аай нормаларынга үндезилээш, девискээрлерниң соңгулда округтарындан соңгуттурган 300 депутаттан тургустунар.

86 чүүл.

Федерация Чөвүлелин болгаш Күрүне думазын хары угда дөрт чыл хуусаага соңгуур.

Күрүне думазының болгаш Федерация Чөвүлелиниң депутаттарын соңгуурунуң чурумун федералдыг хоойлу доктаадыр.

87 чүүл.

Россия Федерациязының чээрби бир хар четкен, соңгулдага киржир эргелиг хамаатызы бүрүзү Күрүне думазының болгаш Федерация Чөвүлелиниң депутады боор болур.

Депутат Федерация Чөвүлелинге болгаш Күрүне думазынга хары угда дакпырлап туруп болбас.

88 чүүл.

Күрүне думазының депутадын болгаш Федерация Чөвүлелиниң депутадын тудуп, хоругдап, үжеп-чиндиишкинге таварыштырып, байысаап, суд чуруму-биле административтиг хемчеглерге онаап, а ол ышкаш оларның боттарының депутат албан-хүлээлгелериниң күүселдези-биле холбашкан хөделишкиннер дээш кеземче харысалгазынга онаап болбас.

Депутат кижини ооң бодунуң албан-хүлээлгелерин күүседири-биле холбашпаан кеземче херээ азы административтиг чурум үрээни дээш чогуур палатаның чөпшээрели чокка, а сессиялар аразының үезинде — палата даргазының чөпшээрели чокка, кажан ол херек үүлгедиишкинни кылып турган черинге туттурган таварылгалардан аңгыда, истелгеге таварыштырып азы тудуп хоругдап болбас.

89 чүүл.

Федералдыг хурал бодунуң ажыл-чорудулгазын сессиялар хевирлиг кылдыр боттандырып чорудар.

Федералдыг хуралдың бирги сессиязын Россия Федерациязының Президентизи хуралды соңгааның соонда 30 хонуктан орай эвес үеде чыылдырар.

Федералдыг хуралдың сессиязын ийи палатаның каттышкан шиитпирин ёзугаар хагдынган деп чарлаар.

90 чүүл.

Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне думазы ийи аңгы хуралдаар. Палаталарның каттышкан хуралдарын бо Конституцияда көрдүнген айтырыгларны чугаалажыры-биле эрттирип болур.

Палаталар хуралдары ажык болур. Регламент-биле дорт көрдүнген таварылгаларда палаталар хаалгалыг хуралдарны эрттирер эргелиг.

Палата бүрүзү-ле бодунуң составындан палата даргаларын болгаш ооң оралакчыларын соңгуур. Даргалар чогуур палаталарның хуралдарын удуртур болгаш оларның иштики чурумун башкарар.

91 чүүл.

Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне думазы хоойлуларның болгаш Федералдыг хуралдың хүлээп алыры өске-даа актыларның төлевилелдерин белеткээр комитеттерни болгаш комиссияларны тургузар, парламент дыңнадыгларын болгаш истелгелерни чорудар.

92 чүүл.

Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне думазының кады кылыр чүүлдери:

Федералдыг бюджетти хүлээп алыр болгаш ооң күүсеттингениниң дугайында отчетту бадылаар;

Россия Федерациязының Президентизиниң чыл санында кылыр айыткалын чугаалажып көөр;

Федерацияның чаа субъектилерин Россия Федерациязынга хүлээп алганы болгаш ону ооң составынга тургузарын бадылаар;

федералдыг конституция хоойлуларын хүлээп алыр;

Конституцияга эдилгелерни киирер;

Конституцияда көрдүнген өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне думазының кады хүлээп алган шиитпирлери бир эвес палата бүрүзүнүң депутаттарының хөй кезии ол дээш бадылаан болза, хүлээп алдынган кылдыр санаттырар, чүге дээрге оларны хүлээп алырының ооң өске чуруму бо Конституцияда азы федералдыг конституция хоойлузунда-даа доктааттынмаан.

93 чүүл.

Федерация Чөвүлели Конституция болгаш Федерация керээзин ёзугаар:

Федерация субъектилериниң аразында кызыгаарларның өскерилгелерин бадылаар;

Федерация субъектилериниң конституция эрге-хоойлу эрге-байдалдарының өскерлиишкиннерин бадылаар.

94 чүүл.

Федерация Чөвүлели Россия Федерациязының Президентизиниң саналдап киирген-биле Россия Федерациязының Чазааның Даргазын албан-дужаалга томуйлаар, Чазакка бүзүрелдиң азы ооң халажылгазының дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

95 чүүл.

Федерация Чөвүлели Россия Федерациязының Президентизиниң саналдап киирген ёзугаар Федерацияның Конституция судунуң, Федерацияның Дээди судунуң, Федерацияның Дээди арбитраж судунуң судьяларының, Федерацияның Дээди суд олуржулгазының составынга федералдыг судьяларның албан-дужаалынга томуйлаашкынның кылыр, а ол ышкаш Россия Федерациязының Чиңгине прокурорун албан-дужаалынга томуйлаар болгаш ол албан-дужаалдан хостаар.

Федерация Чөвүлели Россия Федерациязының Президентизиниң Россия Федерациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелинге саналдазы кандидатураларны чугаалажып көөр.

96 чүүл.

Федерация Чөвүлели:

чурттар аразының дугуржулгаларын күштүг кылдыр бадылаар азы күш чок кылдыр болдурар;

дайын болгаш тайбың айтырыгларын шиитпирлээр;

онза байдалдарны тургузуп чарлаар азы ону тургусканының дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң актызын бадыткаар;

дайын байдалын тургузуп киирер азы Россия Федерациязының Президентизиниң ону чарлап киирген-биле холбаштыр доктаал үндүрер;

Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин Россия Федерациязындан даштынга ажыглап болур аргалар дугайында айтырыгны шиитпирлээр;

Күрүне думазының хүлээп алганы федералдыг хоойлуларны чугаалажып көөр.

97 чүүл.

Федерация Чөвүлели бо Конституцияның 83 чүүлүнде көрдүнген үндезиннер бар болза, Россия Федерациязының Президентизин албан-дужаалдан ойталадыр дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

Бир эвес ол дээш Федерация Чөвүлелиниң депутаттарының ниити санының үштүң ийи кезииниң хөйү бадылаан болза, Президентиниң албан-дужаалдан ойталааны хүлээп алдынган деп санаар.

98 чүүл.

Бир эвес шиитпирлер хүлээп алырының ооң өске чуруму бо Конституцияда азы федералдыг конституция хоойлузунда доктааттынмаан болза, Федерация Чөвүлелиниң шиитпирлери палатаның депутаттарының ниити санының хөй кезииниң бадылаашкыны-биле хүлээп алдынар.

99 чүүл.

Күрүне думазы:

Россия Федерациязының эргелел-башкарылга чүүлдеринге хамааржыр айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга таарыштырылгазын боттандырып чорудар;

федералдыг үндүрүглерни болгаш чыылдаларны доктаадып тургузар;

акша эмиссиязынга контрольду боттандырар;

күрүне шаңналдарын тургузар, Россия Федерациязының хүндүлел аттарын тургузарының болгаш тыпсырының чурумун доктаадыр;

келдерел чарлаар;

Бо Конституция ёзугаар Россия Федерациязының Президентизинге удур буруудадыышкыннарны көдүрер.

Бир эвес шиитпирлерни хүлээп алырының ооң өске чуруму бо Конституцияда азы федералдыг конституция хоойлузунда доктааттынмаан болза, Күрүне думазының шиитпирлери депутаттарның ниити санының хөй кезииниң бадылааны-биле хүлээп алдынар.

100 чүүл.

Федералдыг хурал федералдыг хоойлуларны хүлээп алыр.

Федералдыг конституция хоойлуларын Федералдыг хуралдың палаталарының кайызының-даа депутаттарының ниити санының үштүң ийизинден эвээш эвес кезииниң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

Күрүне думазы болгаш Федерация Чөвүлели оларның ажыл-чорудулгаларын организастаарының болгаш чорударының айтырыгларының талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр.

101 чүүл.

Хоойлужудулга инициативазынга эргези Күрүне думазынга болгаш Федерация Чөвүлелинге, Федералдыг хуралдың палаталарының депутаттарынга, Россия Федерациязының Президентизинге, Россия Федерациязының Чазаанга, федерацияның субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлелге) органнарынга хамааржыр.

Федералдыг бюджеттиң төлевилели, үндүрүглерни доктаадып киирериниң дугайында, күш чок болдурарының дугайында, оларны төлээринден хостаарының дугайында; күрүне чээлилерин үндүрер дугайында, күрүнениң саң-хөө талазы-биле хүлээлгелерин өскертир дугайында хоойлу төлевилелдерин, федералдыг бюджеттиң күсели-биле дуглаар чарыгдалдарны көрүп, өске-даа хоойлу төлевилелдерин (саң-хөө хоойлу төлевилелдерин) чүгле Россия Федерациязының Президентизиниң азы Россия Федерациязының Чазааның саналдаазын ёзугаар Федералдыг хуралга киирген боор болур.

102 чүүл.

Бо Конституция ёзугаар Федералдыг хуралдың азы Федералдыг хуралдың ийи палатазының хүлээп алыр ужурлуг федералдыг хоойлуларындан аңгыда, Россия Федерациязының харылзаар бүгү айтырыгларының талазы-биле федералдыг хоойлуларны Күрүне думазы хүлээп алыр.

Күрүне думазының хүлээп алганы хоойлуну Федерация Чөвүлелинче чорудар. Бир эвес хоойлуну Федерация Чөвүлелинге кирген үезинден эгелээш, он хонук эрте бергенде ол бодунуң бодалын илеретпээн болза, ук хоойлуну Федералдыг хурал хүлээп алган деп санаар.

Бир эвес Федерация Чөвүлели чогуур доктаалды үндүргеш, ол хоойлуну хүлээп албас болза, палаталар беш хүнүнүң иштинде тургустунган чөрүлдээлерни ажып эртери-биле чөпшээрежилге комиссияларын тургузар. Чөпшээрежиишкин чедип алдынмаан таварылгада Күрүне думазы ук хоойлу төлевилелин база катап чугаалажып көөр. Бир эвес катап бадылаашкын үезинде Күрүне думазының депутаттарының ниити санының үштүң ийи кезии-биле хоойлу төлевилели чүүлдүг деп көрдүнген болза, хоойлуну хүлээп алдынган деп санаар.

103 чүүл.

Хүлээп алдынган федералдыг хоойлуну беш хүнүң иштинде Россия Федерациязының Президентизинче ат салыры болгаш парлаары-биле чорудар.

Бир эвес Президент ооң барган үезинден эгелээш, он дөрт хүн дургузунда хоойлуну азы ооң бир аңгы кезээн хүлээп албас болза, ынчан Федералдыг хурал ук хоойлуну азы ооң кезээн база катап чугаалажып көөр. Бир эвес катап бадылаашкынның үезинде палата бүрүзүнүң депутаттарының ниити санының үштүң ийизинден эвээш эвес кезии чүүлдүг деп көрген болза, аңаа доктааттынган чурум ёзугаар ат салыр болгаш парлаар ужурлуг.

104 чүүл.

Федералдыг хуралды хуусаадан эрте тараткан таварылгада Россия Федерациязының Президентизи катап соңгуттурган Федералдыг хуралды хуусаадан эрте тараткан үеден эгелээш, тозан хонуктан орай эвес үеде чыылдырган турары-биле соңгулдаларның чаа хүнүн доктаадыр.

6 эге. Россия Федерациязының Чазаа

105 чүүл.

Россия Федерациязының күүсекчи эрге-чагыргазын Россия Федерациязының Чазаа удуртуп-башкарар.

Чазак Россия Федерациязының Чазааның Даргазындан болгаш федералдыг министрлерден тургустунар.

106 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазын Россия Федерациязының Президентизиниң кандидатураны кииргениниң соонда ийи неделя хуусаа иштинде Федерация Чөвүлели томуйлаар.

Президентиниң киирген кандидатуразын Федерация Чөвүлели хүлээп албаан таварылгада неделя хуусаа иштинде ол база катап Федерация Чөвүлелинге Чазак Даргазын томуйлаар дугайында айтырыгны саналдап киирер. Президентиниң киирген кандидатуразын Федерация Чөвүлели база катап хүлээп албас болза, Президент Чазак Даргазын томуйлаар дугайында айтырыгны Федералдыг хуралдың палаталарының каттышкан хуралынга чугаалажып көөрү-биле бир неделя хуусааның иштинде киирер. Ындыг таварылгада Чазак Даргазын Президентиниң саналдап киирген хүнүнден эгелээш, бир айдан орай эвесте томуйлаан турар ужурлуг. Бир эвес ол хуусааның иштинде Федералдыг хурал Чазак Даргазын томуйлаан болза, Президент Федералдыг хуралды хуусаадан эрте тарадырының дугайында шиитпирни хүлээп ап, Чазак Даргазының албан-хүлээлгезин күүседир кижини томуйлап болур.

107 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы томуйлатканының соонда неделя хуусаадан орай эвес үениң иштинде Россия Федерациязының Президентизинге күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының структуразының болгаш Чазактың составының дугайында саналдарны киирер.

Федералдыг министрлерни Россия Федерациязының Президентизи албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар. Россия Федерациязының Президентизи федералдыг министрлерниң халажылгазын хүлээп алыр.

Чазак Даргазы чаңгыс азы элээн каш федералдыг министрлерни бодунуң оралакчылары кылдыр томуйлаар.

Россия Федерациязының Чазаан организастаары болгаш ажыл-чорудулгазын федералдыг конституция хоойлузу тодарадыр.

108 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы бо Конституцияга болгаш хоойлуларга үндезилээш, Чазактың политиказының болгаш ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарын тодарадыр, олар дээш харысалганы чүктээр. Федералдыг министрлер Чазактың политиказының күрүне эргелел-башкарылгазының чогуур адырларынга күүселдези дээш харысалгалыг.

109 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа ниити хүлээлгелери-биле чергелештир:

Федералдыг бюджетти ажылдап кылыр, ону Федералдыг хуралга киирер болгаш күүсеттинерин хандырар;

Россия Федерациязының девискээринге чаңгыс аай саң-хөө, кредит болгаш акша политиказын чорударын хандырар;

Россия Федерациязының девискээринге культура, эртем, өөредилге болгаш кадык камгалалының талазы-биле күрүне политиказын чорударын хандырар;

федералдыг өнчүнү эргелеп-башкарарын организастаар болгаш боттандырып чорудар;

чурттуң камгалалын, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар, Россия Федерациязының даштыкы политиказын боттандырып чорудар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар;

хоойлу-дүрүмнү, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырар, өнчүнү болгаш ниитиниң корум-чуруму камгалаар, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле федерация субъектилери-биле дугуруштунган хемчеглерни ап чорудар.

110 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа бо Конституцияга, Федералдыг хоойлуларга, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарынга үндезилээш, база оларны күүседир төлээде, доктаалдарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер, оларның күүселдезин хандырар.

Чазак Даргазы болгаш оралакчылары ооң дааскаңын ёзугаар айтышкыннарны, федералдыг министрлер дужаалдарны үндүрер.

Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын болгаш айтыышкыннарын, Чазак Даргазының болгаш ооң оралакчыларының айтыышкыннарын, федералдыг министрлерниң боттарының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле хүлээп алганы дужаалдарын Россия Федерациязының бүгү девискээринге күүседири албан болур.

111 чүүл.

Россия Федерациязының Чазаа халажылгаже үнер дугайында саналды киирип болур болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң саналы-биле Федерация Чөвүлели ону хүлээп ап азы ооң ойталап-даа болур.

Федерация Чөвүлели Президентиниң киирип келгенин азы палаталарның депутаттарының саналын ёзугаар Россия Федерациязының Чазаанга бүзүревейн турарын илередип болур. Чазакка бүзүревезиниң дугайында доктаалды Федерация Чөвүлели депутаттарның ниити санының хөй кезии-биле хүлээп алыр.

Бир эвес Чазакка бүзүревезиниң дугайында Президентиниң киирген саналы халажылгаже үнер дугайында саналды хүлээп алганы неделя хуусаа иштинде Федерация Чөвүлелинге деткимче албас болза, Президент Чазакка бодунуң идегевезиниң дугайында азы ооң дүшкениниң чүүлдүгзүнүп хүлээп алганының дугайын база катап чарлап болур, ынчан айтырыгны Федерация Чөвүлелинге чугаалажып көрбезедаа, Чазактың дүшкени ол болур.

Федерация Чөвүлели федералдыг министрге бүзүревезин илередип болур. Федерация Чөвүлелиниң чогуур доктаалын Президентиже чорудар болгаш ол Чазактың Даргазының киирип келгенин ёзугаар федералдыг министрни албан-дужаалынга арттырар азы албан-дужаалындан хостаар.

112 чүүл.

Россия Федерациязының Чазааның дүшкени азы Чазакка бүзүревезиниң дугайында доктаалды Федерация Чөвүлели хүлээп алган таварылгада Россия Федерациязының Президентизи Чазак Даргазының кандидатуразының дугайында саналды Федерация Чөвүлелинге неделя хуусаа иштинде киирер.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Президентиниң дилээн ёзугаар болгаш федералдыг министрлер Чазак Даргазының дилээн ёзугаар оларның орнунга олурар кижилерни томуйлаарынга чедир ажыл-херектерни чорударын үргүлчүлээр ужурлуг.

7 эге. Шиидилге эргези

113 чүүл.

Шиидилге эргезин Россия Федерациязынга чүгле суд боттандырып чорудар.

Россия Федерациязында суд тургузуун Конституция болгаш федералдыг конституция хоойлулары доктаадыр.

114 чүүл.

25 хар четкен болгаш дээди юридиктиг эртемниг болгаш юридиктиг албан-дужаалга беш чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг хамаатылар судьялар боор болур. Россия Федерациязының судтарының судьяларынга немелде негелделерни федералдыг хоойлу-биле доктаадып болур.

115 чүүл.

Судьялар солуттунмас.

Судьяларның бүрүн эргелерин чүгле федералдыг хоойлу-биле доктааткан үндезиннерге болгаш чурум-биле түр соксадып азы ара соксаткан туруп болур.

116 чүүл.

Судьяларга дээп болбас.

Судьяларны чүгле Федералдыг хоойлу-биле тодараттынган суд органнарының чөпшээрели-биле кеземче, административтиг болгаш сагылга чурум харысалгазынга киирип болур.

117 чүүл.

Судьялар кымга-даа хамаарылга чок болгаш чүгле Конституцияга болгаш хоойлуга чагыртыр.

Суд херекти көрүп турарының үезинде күрүне азы ооң өске органның эрге-хоойлу актызының хоойлуга дүүшпезин тодараткан болза, шиитпирни ол хоойлуга үндезилээш, хүлээп алыр.

118 чүүл.

Ол херекти аңаа хамааржыр деп санааны ындыг судка болгаш ындыг судьяларга көрдүрер эргезин кым-даа казыттырган туруп болбас.

Кем-херек үүлгеткенинге буруудаттырып турар кижи федералдыг хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда ооң херээн суд төлээлекчилериниң киржилгези-биле көрдүрер эргелиг.

(Уланчызы 4-кү арында).

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУ)

(Уланчызы. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

119 чүүл.

Херектерни тодарадып көөрү бүгү-ле судтарга ажык болур. Федералдыг хоойлуда көрдүнген таварылгаларда херекти хаагдыг хуралга көрүп болур.

Бирги чаданың судтарынга кеземче херектерин үүлгедикчилерниң боттары чок турда көөрүн болдурбас.

Суд чорудулгазын, федералдыг хоойлуда доктааткан таварылгалардан аңгыда, маргылдажырының принцивинге үндезилээш, боттандырып чорудар.

120 чүүл.

Судтарны болгаш судьяларны хандырарынга үндүртүнген акша-хөреңги суд херээн долу болгаш хамаарылга чокка боттандырып чорударын хандырар, хоойлунуң негелделеринге дүүштүр тодараттынар болгаш чогуур бюджеттерни доктаадып болгаш ажыглап турар үеде эвээжеттинмес болур ужурлуг.

121 чүүл.

Федералдыг хуралдың хоойлуларының болгаш доктаалдарының, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарының, өске-даа федералдыг органнарның актыларының, республикалар конституцияларының болгаш крайларның, областарның, федерация субъектилериниң өске-даа эрге-хоойлу актыларының, федерацияның иштики болгаш чурттар-даа аразының керээлериниң Конституцияга дүгжүп турарының дугайында айтырыгларны Федерацияның Конституция суду чугаалажып көөр. Федерацияның Конституция судунуң бо айтырыглар талазы-биле доктаалы үзе шиитпирлеттинген күштүг болур.

Конституция суду оон-биле кады күрүнениң федералдыг органнарының аразында; күрүнениң федералдыг органнары-биле федерацияның субъектилериниң күрүне органнарының аразында; федерация субъектилериниң күрүне органнарының аразында эрге-хүлээлгелер дугайында маргылдааларны үзе шиитпирлээр.

122 чүүл.

Федерацияның Дээди суду нийти юрисдикцияның судтарынга хамааржыр хамааты, кеземче, административтиг болгаш өске-даа херектер талазы-биле дээди суд органы болбушаан, оларның ажыл-чорудулгаларынга суд хайгааралын боттандырып чорудар болгаш ол херектерни шиитпирлеп көөрүнүң үезинде ыяап-ла күүседир суд тодарадылгаларын хүлээп алыр.

123 чүүл.

Федерацияның Дээди арбитраж суду болза арбитраж судтарының көөрү экономиктиг маргылдааларны болгаш өске-даа херектерни шиитпирлээриниң талазы-биле Дээди суд органы болбушаан, оларның ажыл-чорудулгаларынга суд хайгааралын боттандырып чорудар болгаш ол херектерни шиитпирлеп көөр үеде ыяап-ла күүседир суд тодарадылгаларын хүлээп алыр.

124 чүүл.

Федерацияның Конституция судунуң, Федерацияның Дээди судунуң, Федерацияның Дээди арбитраж судунуң судьяларын, федералдыг судьяларны федерацияның Дээди суд төлээлелгезинге Россия Федерациязының Президентизиниң киирип келгенин ёзугаар Федерация Чөвүлели томуйлаар.

Оон өске судтарның федералдыг судьяларын Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Конституция судунуң, Федерацияның Дээди судунуң, Федерацияның Дээди арбитраж судунуң бүрүн эргелерин, тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулгазын Федералдыг хоойлу-биле доктаадыр.

125 чүүл.

Дээди суд бөлүү Федерацияның Конституция судунуң даргазындан, федерацияның Дээди судунуң даргазындан, Федерацияның Дээди арбитраж судунуң даргазындан, ол суд бүрүзүнүң даргаларының бирги оралакчыларындан (оралакчыларындан), а ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизиниң саналдап киргениниң соонда Федерация Чөвүлелиниң Дээди суд төлээлежилгезинче томуйлааны үш федералдыг судьялардан тургустунар.

Дээди суд бөлүүнүң хуралдарынга Федерацияның Конституция судунуң даргазы, Федерацияның Дээди судунуң, Федерацияның Дээди арбитраж судунуң даргалары ээлчежип даргалаар.

Дээди суд төлээлелгези:

Россия Федерациязының Конституциязынга тайылбырлал бээр;

Россия Федерациязының Президентизиниң албан-дужаалындан ойталаарының үндезиннериниң барының дугайында түңнелди үндүрер;

Федералдыг хоойлуда көрдүнген үндезиннер бар турда, Федерация Чөвүлелиниң томуйлааны федералдыг судьяларны албан-дужаалындан чайладыр;

херектерни Россия Федерациязының судтарынга көрүп болурун тодарадырының айтырыгларының талазы-биле доктаалды хүлээп алыр;

Россия Федерациязының Чингине прокурорунуң албан-дужаалынга кандидатураның дугайында болгаш ону албан-дужаалындан хостаарының дугайында саналды Россия Федерациязының Президентизинге киирер;

Россия Федерациязының Федералдыг хуралының, Россия Федерациязының Президентизиниң Федерацияның Конституция судунуң, федерацияның Дээди судунуң, Дээди арбитраж судунуң киирип келгенин ёзугаар суд практиказының конституцияга дүгжүп-дүүшпейн турарының дугайында херектерни, а ол ышкаш өске-даа херектерни чугаалажып көөр.

126 чүүл.

Кем-херектер үүлгедикчилериниң дугайында херектерниң эрге-хоойлуга дүүштүр истелгезинге хайгааралды, судка күрүне мурнундан буруудадылганы деткиирин, күрүне эрге-ажыктарын камгалап турар хомудалдарны судка киирерин, күрүне органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының база эрге-дужаалдыг кижилерниң хоойлуга дүүшпес актыларынга удурланыышкынның киирерин Россия Федерациязының Чингине прокурорунуң удуртуп баштааны Россия Федерациязының Прокуратуразы боттандырар.

Россия Федерациязының Чингине прокурору база аңаа чагырткан прокурорлар боттарының ажыл-чорудулгазын судтуң контролю-биле боттандырар.

Россия Федерациязының Чингине прокурорун эрге-дужаалга томуйлаарын болгаш эрге-дужаалдан халаарын Россия Федерациязының Дээди суд төлээлелгезиниң киирген саналынга үндезилеп Россия Федерациязының Президентизиниң кииргенин ёзугаар Федерация Чөвүлели боттандырар.

8 эге. Тус чер бот-башкарылгазы

127 чүүл.

Хоорайларга, районнарга, суурларга болгаш өске-даа эге девискээрлерге тус чер бот-башкарылгазын магадылаар.

Тус чер бот-башкарылгазын республикаларга, крайларга, областарга, федерация ужур-дузалыг хоорайларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга доктааткан эге девискээрлерниң кызыгаарының иштинге боттандырар.

Тус чер бот-башкарылгазының девискээриниң кызыгаарларын өскертирин чогуур девискээр нийтилежилгезиниң чурттакчы чонунуң референдуму-биле тодарадыр чөпшээрежилгезин ёзугаар чүгле ону барымдаалап болдуруп болур.

Чурттакчы чонунуң национал болгаш этниктиг составын барымдаалап тус чер башкарылгазын боттандырары-биле национал районнарны болгаш өске-даа национал-девискээр тургузугларны тургузуп болур.

Национал-девискээр эге тургузуглар Федерацияның чогуур субъектизи-биле дугуржулга ёзугаар хүлээп алыр Федерация хоойлузунуң үндезининге тургустунар.

128 чүүл.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары тус чер бюджедин, тус чер үндүрүглерин болгаш чыылдаларын боттары бот-тускайлан бадылаар, муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар, нийтиниң корум-чурум камгалалын боттандырар, а ол ышкаш оларның харыылап чорударындан ужулбаан азы күрүне органнарынче дамчыдып бербээн кандыг-даа экономиктиг, социал болгаш өске-даа тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр.

129 чүүл.

Күрүне органнары тус чер бот-башкарылгазының Конституция болгаш хоойлулар-биле доктааттынган эргелерин кызыгаарлавас.

Тус чер бот-башкарылгазының органнары бодунуң чамдык бүрүн эргелерин хөй-нийти бот-башкарылгазының девискээрлериниң эге коллективтеринге дамчыдып берип болур.

130 чүүл.

Тус чер бот-башкарылгазын чонунуң күзел-соруун дорт илередириниң аңгы-аңгы хевирлерин (референдумнар, хуралдар, чыыштар) дамчыштыр, хөй-нийти бот-башкарылгазының девискээрлериниң эге коллективтериниң органнарын дамчыштыр, а ол ышкаш тус черниң төлээлелге база күүсекчи органнарын чаргы чарар судьялар дамчыштыр боттандырар.

Чурттакчы чону национал (этниктиг), шажын-чүдүлге, культура болгаш өске-даа онзагай талаларлыг эге девискээрлерге тус черниң чаңчылдарынга болгаш сагылгаларынга дүгжүп турар тус чер бот-башкарылгазының органнарын тургузуп болур

9 эге. Конституция эдилгелери болгаш Конституцияны эде көөрү

131 чүүл.

Конституцияның бирги кезээнге эдилгелер болгаш ону эде көөр дугайында саналдарны Россия Федерациязының Президентизи, Россия Федерациязының Чазаа, Федерацияның субъектилери болгаш Федералдыг хуралдың палаталарының кайы-бирээзиниң депутаттарының нийти санының оннуң бир кезиинден эвээш эвес санныг депутаттар бөлүү киирип болур.

Шиитпир хүлээп алырынга кайы-даа палатаның хуралынга федералдыг хуралдың чогуур палатазының депутаттарының нийти санының бештиң дөрт кезиинден эвээш эвези киришкен турары эргежок чугула.

Конституцияга эдилге азы ону эде көөр дугайында шиитпирни бир эвес ол дээш Федералдыг хуралдың палата бүрүзүнүң депутаттарының нийти санының үштүң ийи кезиинден эвээш эвези бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаар. Эдилге азы эде көөр дугайында шиитпир ону Федерацияның кезектериниң үштүң ийи кезии күштүг кылдыр хүлээп алыр болза, ынчан күштүг боол кирер.

132 чүүл.

Конституцияның I эгезиниң чүүлдеринге эдилге кииртинмес азы оларны эде көөрү болдунмас.

Бир эвес Конституцияның I эгезиниң чүүлдерин өскертир дугайында саналдарны Федерация хуралының кайы-даа палатазының депутаттарының нийти санының үштүң ийи кезии деткээн болза, Федералдыг хуралды тарадып дужүрер болгаш Конституция хуралын чыылдырар, ол чок болза Конституцияның өскерилбес хевээр артарын бадыткаар, чок болза Россия Федерациязының чаа Конституциязын белеткээр дугайында чарлаар болгаш ол талазы-биле чогуур ажылдарны доктаадып тодарадыр.

133 чүүл.

Конституцияның 56 чүүлүнде Россия Федерациязының составын тодарадып турар дүрүмге өскерилгелерни Россия Федерациязынга Федерацияның составынга чаа субъектини хүлээп алыр азы тургузарының дугайында Федерацияның конституциялыг хоойлузунга үндезилеп киирер.

(Уланчылыг).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ачавыс Сарыг-оол Маадыевич **МАНЖИКАЙ** май 7-де 55 харлаар. Ол бистерни, 5 кижини өстүр азырап, бут кырынга тургузуп каан. Ачавыс көдээ ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларынга ажылдап, көдээ Совет даргалап, удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан. Оон төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Дуңмазы Махаил, оолдары: Володя, Сергей, уруглары: Алла, Айлана, кенээттери: Аля, Галя, Ира, күдээлери: Роман, Борис, өөнүң ээзи Севилбаа.

◆ ◆ ◆

Бистиң ававыс Лидия Тюлюшовна **МОНГУШТУҢ** май 5-те, а дуңмавыс **МАЙ-ООЛДУҢ** май 1-де төрүттүнген хүнү. Биске эргим кижилеривистиң төрүттүнген хүннери эрте-даа берген болза, оларга изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти, узун назы назылаарын күзедивис.

Уруглары: Буянмаа, Алисмаа, Алёша, Байлак, күдээзи, кенни Арита, Саян база уругларының уруглары: Мерген, Ян, Байырмаа, Аян, Сай-Суу.

◆ ◆ ◆

Бистиң ынак ававыс, даай-ававыс, угбавыс Минчиир Очуровна **ОРТААТ** Мугур-Аксының эмнелгезинде фельдшер-акушер болуп ажылдаа-ла 23 чыл болган. Ававыс май 10-да 51 харлаар. Буянныг ажылдыг ававыска кадыкшылды, чедиишкиннерни, аас-кежикти күзевишаан, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Чечек, Аян, Шончалай, Долаана, дунмалары: Чүльдүмнер, Ооржактар, Монгуштар, Иргиттер, Хомушкулар.

◆ ◆ ◆

Бистиң хүндүлүг кырган-ававыс **Сүрүңмаа САТ** май 8-те 70 харлаар. Ол бүгү назынында «Хөндергей» колхоз-совхозка малчынап чорааш, пенсияже үнген. Ачавыс чок апарган соонда ол бистерни — хөй оолдар, кыстарны төлептиг кижилер кылдыр азырап өстүрген. Оларның аразында садыгжылар, башкылар, бухгалтерлер, тудугжулар, чолаачылар хөй.

Ынчангаш ынак ававыска юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежик бодарап турарын күзедивис.

Уруглары: Ира, Нина, Рита, Римма, Айлан, Хаята, оолдары; Павел, Орлан, Владик: күдээлери: Андрей, Алексей, Олег, кенээттери: Зоя, Айлаңмаа.

✦ ✦ ✦

Эргим ынак ававыс Елена Кочал-ооловна **МОНГУШТУҢ** май 9-та төрүттүнген хүнү. Аңаа кезээде омак, чаптанчыг, аас-кежиктиг болурун күзедивис.

Ачазы, оглу Ушпас, уруу Лена, Надя, Марта, Кушкаш, Сайлык.

◆ ◆ ◆

Май 7—бүгү харылзаа ажылдакчыларының хүнү бистиң өг-бүлевиске эң онзагай байырлал. Чүге дизе Чаа-Хөл суурда харылзаа салбырының эргелекчизи, «Харылзааның мастери» аттың эдилекчизи даай-ававыс **Клавдия Николаевна НАРЫЛКОВА**, угбавыс **Урана Алексеевна ИКРАМОВА** — оператор, акывыс **Анатолий Алексеевич СЕВЭЭН-ООЛ** — электромонтер, ачавыс **Игорь Кыргысович СЕДИП** — Кызылда МТТС-те электромонтер, а ававыс **Людмила Алексеевна СЕДИП**, бир дугаар харылзаа салбырының оралакчы даргазы, ынчангаш байырлал таварыштыр ававыска, ачавыска, даай-ававыска, угбавыска кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Уруглары Аяна, Айдыс, дуңмазы Мерген.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

№ 5 чуртталга-тудуг кооперативтиң баштаар чери кооперативтиң бүгү кежигүннеринден баштайгы дадывырны хоорк үүскомнуң капитал тудуг килдизиниң агар санынче киир төлээрин дилеп тур. Тывасоцбанкыда санажылга счеду 609146. МФО 264192. 3 өрээл квартира дээш дадывырның хемчээли — 1 миллион 100 муң рубль, ийи өрээлдии — 800 муң рубль. Санажылганың хугаазы 1993 чылдың май 23-те төнер.

Кызыл хоорк үскомнуң КТ килдизи.

☆ ★ ★

Май 15-те Сүт-Хөл районда Ак-Даш ортумак школазының 40 чыл болган оюнга тураскааткан ачы-буян марафонунче доозукчуларны болгаш ажылдап чораан башкыларны чалап тур.

Оргкомитет.

✦ ✦ ✦

Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал школазының 60 чылынга тураскааткан май 22-де 10 шакта болур ачы-буян марафонунче доозукчуларны база ажылдап чораан башкыларны чалап тур.

Школа коллективи.

☆ ★ ★

Бии-Хем районнуң Тарлаг школазының 70 чылынга тураскааткан май 22-де 10 шакта болур ачы-буян марафонунче доозукчуларны, ажылдап чораан башкыларны чалап тур бис.

✦

Бай-Тайга районнуң Шуй ортумак школазын аңгы-аңгы чылдарда доосан доозукчуларны, башкылап чораан башкыларны июнь 12-де 10 шакта болур ачы-буян марафонунче чалап тур бис.

Сураглыг чаңгыс чер-чурттугларывыс дугайында чылыг сактыышкыннарны школа коллективи

Школа коллективи.

✦ ✦ ✦

4 өрээлдиг хуу бажыңны (гаражтыг, чунар-бажыңныг, огородтуг) 2 азы 3 өрээлдиг чаагайжыды туттунган бажыңга орнап тур.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Декабристер кудумчузу, 23, кайы-даа үеде кээп болур.

☆ ★ ★

Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң дыңнадыры болза, шилчидилге эргелелдеринче акцияларын дамчытканы-биле холбаштыр чек аукционундан «Кызыл ЦЭС тудугнуң» акцияларының пакедин шуптузун уштур база «Тыва салыг хандырылганың» акцияларын 125 санга эвээжедир.

ШАННАЛДЫГ

20-57 ТВА дугаарлыг чаа УАЗ-469 машина (карангыр-ногаан өңнүг) читкен. Ону кая, кажан көргенин **3-43-34, 3-34-26** телефоннарже дыңнадыр болза, ол ёзугаар машина тыпты берзе, медээ берген кижини шаңнаар.

◆ ◆ ◆

Чаа УАЗ-3303 чүък машиназын садып тур мен.

Тел. 3-97-52, 3-14-72.

КИНО

МАЙ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дайынчының дүнези» (АКШ, 16 харчетпээннер кирбес) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00.

Видеозал: «Мээң самурайым» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Муңгарава, диинчигеш!» 9.00. **«Дүнекиниң изии»** 10.30, 12.30. **«Өлүм дугайында йөрээл азы американиндэя»** 16.20, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ийи дакпыр согуушкун» 14.00, 16.20, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Культура министерствозунуң Улусчу чогаадылга төвү культураның хоочун ажылдакчызы Рапса Мандар-ооловна Норбунуң өөнүң ээзи

Макар Николаевич НОРБУНУН

хенертен мөчээни-биле холбаштыр төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

БУГАЛДЫР-АРАКЧАА

1912 чылдың май 7. Ол хүн — 154 чыл дургузунда азындырып келген манчы-кыдаттан Тываның хосталгазындан бээр, өскээр чугаалаарга, Хомду дайынының болганындан бээр чыл безин четпээн үе-дир. Өлзей-Очурнуң ызыгуурткан оглу Комбу-Доржу амбын ноянның Тываны орус хаанның чагыргазының адаанче киирип эгелээн үези ол.

Дириг төөгү Баир Амырдаевич Аракчаа Хомду дайынының киржикчилериниң чугаазын дыңнап өскен. Ылаңгыя Улуг-Хемге үр суму даргалаан, сөөлүнде амыдырал хандырылга комбинады директорлап келген Оюн Бугалдайның ачазы Калзаң командир-биле хөөрежир турган. Оон уламындан-на боор оң, Тере-Хөл үймээниниң базарынга ол эрестиг киришкен. Ам Эрзинде Каңзай Кенденниң канчаар балыглатканын партизан ам-даа утпаан.

Баир Аракчаа Самагалдай хүрээзинге дөрт чыл хуурактаан. Ынчангаш, моол болгаш эрги тыва бижикти эки билир болганындан, чээрби хар четпейн чорааш, колхозка санакчылап (бухгалтерлеп) берген. Чартык чүс чыл ажыг үениң дургузунда ол ажылын үзүктелдирбээн. Хүрээден өске школага өөренмээн хирезинде, райпо, эмнелге, районо, колхоз чижектиг черлерге канчап ажылдап чорааның айтырарга, ол мынча дээр:

— Бистиң аймаавыстың угааны черле чиик болган. Кыдаттан бээр чадаг кылаштажып чорааш, эртемни чедип ап чорааннар. Улуг эрге-дужаал эдилеп, бедик дүжүлгеге олуруп чораан болгаш, олардан репрессияга таварышпаан кижи барык чок.

Угаан база салгал дамчыыр деп чүвени ам билдим. Баир Амырдаевичиниң дуңмазы Василий Көпеел экономика эртемнериниң кандидады чорду. Ооң оглу Алексей база экономика эртемнериниң кандидады. Уруу Люся психология эртемнериниң кандидады. Ооң дуңмазы Лена база эртемден болур. Баир Амырдаевичиниң уруу Зоя дыл эртемнериниң кандидады. База бир уруу — Светлана Данзын-оол — хоочун радиожурналист, «Чинчи-Шуру» дамчыдылганың автору. Оолдары: Сергей — милиция капитаны, Коля — аңныыр, өлүк болгаш алгы-кеш талазы-биле тускай эртемниг, Седип-оол — боду геолог, сөөлгү чылдарда күш-ажыл министри, ол чер эде тургустунарга — министрниң бирги оралакчызы. Мынчап кээрге, бо өгнүң ишти, шынап-ла, «баштыг» кижилер-дир.

Мен Бугалдыр-Аракчааның (Эрзин-Тес чону ону ынчаар адаар) төөгүчүзүн, угаанының чартын, улустуң аас чогаалын болгаш чаагай чаңчылдарын эки билирин, черле бодунуң кижизиин манаа коптарбайн, чүгле мону сөглекселим:

Сезен харны харлапкан бол,
Сергек-тир сен, омак-тыр сен.

Шетке сырбык караш дизе,
Черле часпас ышкаш-тыр сен.
Адак-бышкааң база чиик-тир,

Арын-бажың аянныг-дыр.
Ажыы-биле чугаалаарга,
Адааргачының аажок-тур.
Кыдат шериг Хомду орта
Кырдырып каан соонда дарый
Амбын ноян Танмазынга
Албаты боол төрүттүндүң.
Самолёттар, машиналар
Саян ажып келбээн турган.
Радио, кино-даа чок
Ыржым-шыпшың үе-дир ол.
Аныяанда хлеб безин
Амзаваан сен, шын аа, акый.
Орус ногаа, кортошка-даа
Ооң соонда тывылды чоп.
Октябрьның хувискаалын,
Орус хаанны, актарны-даа,
Чаа-дайын, үймээн болгаш
Чаартылганы чурттап келдиң.
Партизаннап чорааныңны
База сактып олур боор сен.

Ок-боо даажы, дары чыды
Ол-ла олчаан уттунмаан боор.

Самагалдай хүрээзинден
Сагыл база четтирген сен,
Сарыг шажын чаңчылдарын
Сагып келген кижи сен сен.
Хоптажыр-даа, саттынчыр-даа
Кончуг шагны база эртиң.
Кежигүнден хооглаттырып,
Кеземчени база көрдүң.
Калин-хөө кай, Арыяа кай?

Кара аъттыг Сандаңмаа кай?

Оон-даа өске төрелдериң
Ол-ла олчаан бардылар чоп.
Казах черден Баадыр-хөө,
Ангарадан Күнзек акың
Канчап харын, чидип-чидип,
Амы-тынныг келген дээр сен?

Көрбээниң чок, кылбааның чок,
Көдүрбээн сээң хөнээң-даа чок.
«Дидир» дивейн, дорт сөглээр
Дириг төөгү сен сен, акый.
Элдеп чүве: үжен чылда
Эрегенни самбың солаан.
Оон бээр-ле мергежилиң
Ол-ла олчаан арткан, акый.
Алыңны чон адаар эвес,
Аңаа шуут-ла Бухгалтер дээр.

Алдан үш чыл дургузунда
Адырылбаан адың ол-дур.
Ам бөгүн сезеннепкеш,
Амыр-шөлээн ор сен, акый.
Ажы-төлүң, төрелдериң
Аас-кежик күзеп тур бис.
Сезен чылды чурттапканда.
Чээрби чылда чүү боор, акый.
Аңаа ыяап-ла чедип көр деп
Алгап-йөрээп тейлеп тур мен.

Чооду **КАРА-КҮСКЕ.**

Эмчиниң сүмези

ЩЁТКА ДУГАЙЫНДА СӨС

Диш щётказын алды чүс чылдар дургузунда кижи төрелгетен ажыглап турар. Боттарывыстың амыдыралывыска чамдык кижилер ону шын ажыглавайн турары билдингир. Ооң уламындан диш аарыыр чорук база тыптып турар-ла болгай. Эртенниң-не кижи бүрүзү бодунуң дижин ийи-үш минута дургузунда эки аштап арыглаары чугула. Үргүлчү-ле мону сагыыр болза, кижиниң диштери белен аарывас. Оон аңгыда, аас иштинге микробтар турбас. Кижи бүрүзү дижин аргалыг-ла болза чымчак щётка-биле чуп алырга эки. Кадыг баштыг щётка диштиң даштында эмалын үреп болур. Уругларга диш щётказының узуну 18-25 мм, а калбаа 7-9 мм болур. Улуг улуска ооң узуну 23-30, дооразы 7,5-11 мм болза эки.

Щётканы каш ай болгаш солуп болурул? Чымчак баштыг щётканы 3-4 ай болгаш-ла солуур болза, кижиниң дижинге таарымчалыг болур. Медицина эртеминиң талазы-биле диш аарыын шинчилеп көөрге, бичии болгаш элээди уругларның диштери хөй аарып турар болган. Ынчангаш бо назыда бодунуң дижин хүн бүрүде доктаамал чууру негеттинип турар. Бо хүннерде хыналдадан илерээни болза, уруглар садтарында, школаларда чамдык уруглар дижин үргүлчү чугбайн турары илерээн. Ооң түңнелинде ындыг уругларның дижи аарый бээр ужурга таваржып турганы шын болдур ийин. Диштерни долгандыр турар тканьнарны аартпас дизе-ле, хүн бүрүде режим ёзугаар диштерни эки чууру, олче хайгааралды үргүлчү салыры кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болур. Улуг-даа, бичии-даа кижи ону сагыыр болза, ооң дижи белен аарывас. Аас иштин кезээде арыг тургузары, аарыг диштерниң хос черлерин щётка-биле доктаамал чууру — кадыкшылдың үндезини болур.

А. РАДИН.
Стоматолог.
Кызыл хоорай.

Билир силер бе?

ЧАДАГ-ТЕРГЕНИ КАНЧАП ЧОГААТКАНЫЛ?

«Чадаг-терге чогаатпанар, аңаа ам кандыг-даа чаа чүүлдер неметтинмес, кончуг бөдүүн машина-дыр» дээн хевирлиг чугааның кажан тургганы чогум эки билдинмес. Хевири 19-ку чүс чылдың эгезинде-ле турган ышкаш... Барон Дрез дээрзи ынчан ийи дугуйлуг тергеге дөмейлешкек чүүлдү чогаадып алгаш, оон кырынга олургаш черден ийи буду-биле иттинип чоруп турган. Ынчаар ол ур шыдашпаан; ол хевээр иттинер болза кончуг күштүг буттар болгаш тептиниң шимчеңгир, дадыккан организм херек болган. Харын-даа кошкак кижилер ол чадаг-тергениң силгиирингe безин шыдашпайн турган. Оон соонда Дрез ол сонуургалын октапкан. Оон соонда кымдаа ону уламчылавас турган чадавас... Ынчалза-даа, кижи төрелгетени чадаг-тергени утпаан болгаш ону чогаадырын уламчылап турган. Дрезтиң соонда 27 чыл эрткенде бир кижи ол чадаг-тергениң мурнуку дугуюнга долганып турар тепкиништер чогаадып четтигипкен. Оон соонда беш чыл эрткенде тормоз тыптып келген. (Ол чокка мурнунда канчап чоруп турган ирги?) Оон соонда 20 чыл эрткенде оон дугуйлары резинадан кылдынган, ындыг-даа болза ооң чоруунуң кадыы черле кижи шыдажыр аргажок болган. Оон беш чыл эрткенде ооң кедергей чоон, аар дугуйлары чиңге апарган болгаш бедий берген, чүге дизе чоруп ора, тепкиштерни хөй катап долгавас. Оон соонда 80 чыл эрткенде чадаг-тергеге илчирбелиг дамчыдылганы кожупкан!

Элдеп-ле аа, ол хире бөдүүн машинаны чогаадып алырынга кижи назынындан хөй үе эрткен. А чадаг-тергени чогаадыры ам-даа уламчылап турар болгай...

Кызыл хоорай Красноармейская, 100, Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи
Кол редактор
В Ф ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н С Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М М Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат К К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, нийтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23 үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240. Чагыг № 83.